

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Національний університет кораблебудування
імені адмірала Макарова

О. Ю. КРАВЧУК

СОЦІОЛОГІЯ

Конспект лекцій
для студентів технічних спеціальностей

(українською та російською мовами)

Навчальний посібник

ВИДАВНИЦТВО
НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
КОРАБЛЕБУДУВАННЯ
ІМ. АДМІРАЛА МАКАРОВА
2020

УДК 316.3(042.4)
К77

Автор О. Ю. Кравчук, викладач

Рецензент М. О. Федоренко, канд. іст. наук, доцент

*Рекомендовано Методичною радою НУК
як навчальний посібник*

Кравчук О. Ю.

К77 Соціологія : конспект лекцій для студентів технічних спеціальностей (українською та російською мовами) : навч. посіб. / О. Ю. Кравчук. – Миколаїв : НУК, 2020. – 164 с.

ISBN 978-966-321-378-1

Вміщено питання про основні соціально-політичні проблеми сучасного суспільства в рамках дисципліни «Соціологія», розглянуто історію формування сучасної соціологічної думки та систему сучасного суспільства.

Призначено для студентів технічних спеціальностей.

Содержит основные вопросы, раскрывающие социально-политические проблемы современного общества в рамках дисциплины «Социология», рассматривает историю формирования современной социологической мысли и систему современного общества.

Предназначен для студентов технических специальностей.

УДК 316.3(042.4)

ISBN 978-966-321-378-1

© Кравчук О. Ю., 2020
© Національний університет кораблебудування
імені адмірала Макарова, 2020

ЗМІСТ

Лекція 1. Предмет і метод соціології	4
Лекція 2. Історія соціально-політичної думки	8
Лекція 3. Суспільство як категорія соціології	20
Лекція 4. Соціальна стратифікація і соціальні зміни	28
Лекція 5. Соціальні інститути	34
Лекція 6. Особистість і суспільство	40
Лекція 7. Девіантна поведінка	45
Лекція 8. Соціологічні дослідження	51
Словник соціологічних термінів	58

ОГЛАВЛЕНИЕ

Лекция 1. Предмет и метод социологии	82
Лекция 2. История социально-политической мысли	87
Лекция 3. Общество как категория социологии	100
Лекция 4. Социальная стратификация и социальные изменения	108
Лекция 5. Социальные институты	114
Лекция 6. Личность и общество	121
Лекция 7. Девиантное поведение	126
Лекция 8. Социологические исследования	132
Словарь социологических терминов	139

Лекція 1. Предмет і метод соціології

1. Об'єкт і предмет соціології

Уперше термін «соціологія», що означає «вчення про суспільство», вжив французький учений Огюст Конт (1798–1857). Однак суспільство вивчають і інші наукові дисципліни, наприклад, соціальна філософія, політична економія, історія, соціальна психологія, демографія. Отже, необхідно визначити істотну відмінність соціології від даних дисциплін, а для цього обговорити предмет і об'єкт соціології.

Об'єкт дослідження науки – це частина світу, яка існує незалежно від нашого знання про неї. Коли дана реальність характеризується через певні поняття будь-якою наукою, об'єкт дослідження стає предметом науки. Наприклад, фізичний світ стає предметом фізики, коли він характеризується через поняття гравітація, інерція і т. д. Таким чином, предмет науки – це логічно взаємопов'язана система фундаментальних понять, що описують об'єкт дослідження.

Предмет соціології визначається вченими по-різному. Засновник соціології, О. Конт, визначав її як науку про фундаментальні закони розвитку суспільства, яке підпорядковується тільки природним законам. З цієї точки зору історію творять не видатні особистості, а об'єктивні закони. Соціологічне вчення О. Конта містить дві основні частини: соціальну статистику, яка описує закони існування суспільства і соціальну динаміку, що характеризує закони та етапи зміни суспільства (тобто структуру й еволюцію суспільства). Соціологія має спиратися на факти, доступні емпіричному спостереженню, і відмовитися від «нерозв'язних», метафізичних питань, які не можна підтвердити або спростувати даними досвіду. Факти необхідно досліджувати в рамках систем. Вищий вид системи – суспільство, людство загалом. Підкреслюючи спільність з природничими науками, О. Конт називав соціологію «фізикою соціального».

Інший основоположник соціології, Г. Спенсер (1820–1903), стверджував, що *предмет соціології* – процеси утворення, розвитку, структура та функції соціальної групи як продукту взаємодії людей. Е. Дюркгейм (1858–1917) вважав, що пред-

мет соціології – «соціальні факти», що розуміються як будь-який образ дії, здатний створювати на індивіда зовнішній тиск та існує незалежно від нього.

Таким чином, *соціологія* – наука про соціальні інститути, їх генезис і функціонування.

М. Вебер (1864–1920) характеризував соціологію як науку про соціальну поведінку. Елементарна частинка поведінки індивіда в суспільстві – *соціальна дія*, яка вибудовує систему відносин між людьми. *Суспільство* з цієї точки зору розуміється як сукупність діючих індивідів, кожний з яких прагне досягати власних цілей.

2. Методи соціології

Науковий метод – це сукупність різних прийомів, способів і засобів, за допомогою яких досягають розуміння наукових істин.

Методологія – учення про методи наукового пізнання. Завдання методології – відкривати, узагальнювати і пояснювати методи наукового пізнання.

Специфіка соціологічного методу – у поєднанні теоретичних і практичних методів.

І. *Теоретичні методи* залежать від того, до якої соціологічної школи відноситься дослідник. Таким чином, теоретичні настанови визначаються характером того напрямку, який використовується в методології. Виходячи з цього, можна перерахувати стільки теоретичних методів, скільки наукових парадигм (істин) визнано в соціології. Можна навести кілька прикладів:

1. *Позитивістське розуміння методу соціології*. Засновником позитивізму вважається О. Конт. Особливість позитивістської методології в тому, що у вивчення суспільства вносяться принципи природничих наук. З цієї точки зору саме суспільство може ґрунтуватися на наукових засадах.

2. *Марксистський метод* виходить з визнання того, що суспільство постійно еволюціонує завдяки вдосконаленню виробництва. Принцип економічного детермінізму (зумовленості) передбачає, що діяльність людей підпадає під дію об'єктивних законів розвитку суспільства, перш за все економічних.

3. *Метод «розуміючої соціології»* М. Вебера, Г. Зіммеля стверджує, що мета дослідження суспільних явищ – в їхньому

розумінні. Соціологія має розуміти сенс дій індивідів, який вони самікладають у ті чи інші вчинки. Отже, основний метод соціології полягає не в поясненні, як у природничих науках, а в інтерпретації, тлумаченні сенсу соціальної дії.

4. *Метод структурного функціоналізму* (Т. Парсонс, Р. Мертон) розкриває роль окремих елементів по відношенню до структури суспільства загалом і сутність виконуваних ними функцій. Завдання структурного функціоналізму – пошук засобів гармонізації різних структур суспільства, з метою розвитку суспільства як стабільної системи, усі частини якої добре взаємодіють, виконуючи власні функції. Важливим тут виявляється вивчення зв'язків між явищами всередині системи.

II. *Практичні методи* – конкретні методи проведення емпіричних соціологічних досліджень. Серед них визначаються:

а) методи збору соціологічних даних (опитування, спостереження, аналіз документів, експеримент);

б) методи обробки та узагальнення соціологічної інформації.

3. Структура соціології

Більшість сучасних учених дотримуються концепції трьох рівнів соціологічного знання.

Перший рівень – це фундаментальні загальносоціологічні теорії. Теоретична соціологія близька до соціальної філософії в аналізі основних понять соціології: суспільства, особистості, прогресу, класу і т. п. На даному рівні вивчаються загальні питання будови і функціонування суспільства, проблеми формування соціальних структур.

Другий рівень – прикладна соціологія. На цьому рівні проводяться соціологічні дослідження двох видів. По-перше, це теоретичні дослідження – визначення цілей і завдань дослідження, об'єкта і предмета дослідження, теоретична інтерпретація понять, операціоналізація понять (переклад в якісь одиниці, змінні, графіки), а також висунення і перевірка гіпотез. По-друге, на цьому рівні здійснюються емпіричні дослідження, готується інструментарій дослідження (наприклад, анкети або запитальники для інтерв'ювання).

Теорії середнього рівня (термін запропонований американським соціологом Р. Мертоном) містять у собі теорії соціальних

інститутів (соціологія сім'ї, освіти, науки, релігії, мистецтва, політики, праці і т. д.); теорії соціальних спільнот (соціологія малих груп, організацій, верств, класів, територіальних спільнот та ін.); теорії соціальних процесів (соціологія процесів соціального розвитку, процесів інтеграції та дезінтеграції суспільства, конфліктів, урбанізації, громадських рухів і т. п.). Теорії середнього рівня пов'язані і з теоретичною, і з прикладною соціологією.

4. Функції соціології

Основні функції соціології можна охарактеризувати наступним чином:

1. *Гносеологічна (теоретико-пізнавальна) функція* розвиває пізнавальні засоби науки, тобто загальні і спеціальні теорії розвитку суспільства загалом й окремих його структур. До засобів пізнання відносяться також методи збору первинної емпіричної інформації, логічні й математичні прийоми її обробки, засоби фіксації та пояснення фактів. Сюди ж входить і *критична функція соціології*, так як пізнання нового пов'язане з переосмисленням попередніх знань. Критична функція доповнюється оцінкою досліджуваних об'єктів, тому доповнюється аксіологічною (оціночною) функцією.

2. *Прогностична функція* здійснює наукове передбачення соціального розвитку суспільства загалом або окремих його ланок і підсистем.

3. *Праксеологічна функція* пов'язана з прикладною соціологією і реалізується в практичних рекомендаціях, які соціологи пропонують замовникам дослідження, різним управлінським або комерційним структурам.

4. *Ідеологічна функція* пов'язана з тим, що соціологія відображає соціальні інтереси різних верств суспільства, саме тому соціологічні теорії розрізняються не тільки за моделями структури суспільства, а й за політичною орієнтацією авторів. В якійсь мірі соціологія є теоретичним обґрунтуванням різних політичних напрямків.

Лекція 2. Історія соціально-політичної думки

1. Передумови виникнення сучасної соціально-політичної думки

Соціальне знання виникло разом із появою суспільства і становленням культури. Наприклад, східні й античні цивілізації більше двох тисяч років тому сформували теоретично осмислені, юридично оформлені і практично ефективні етико-політичні системи соціального регулювання.

Соціальні теорії розвивалися в Європі з кінця XVI до середини XIX ст. представниками різних філософських напрямків. Наприклад, представники концепції «природного права» Ф. Бекон (1561–1626), Дж. Локк (1632–1704), Т. Гоббс (1588–1679), Д. Дідро (1713–1784), Ж.-Ж. Руссо (1712–1778), Ш.-Л. Монтеск'є (1689–1755) обговорювали способи такого устрою суспільства, яке захищало б природні невід'ємні права людини (на життя, свободу і придбання власності).

«Природне право» – це сукупність невід'ємних принципів і прав, що випливають з природи людини і не залежать від соціальних умов. Природне право протиставляється позитивному (тобто реально діючому) праву, по-перше, як досконала ідеальна форма недосконалої існуючої; по-друге, як норма, що впливає з природи людини і тому залишається постійною і незмінною величиною.

Основні пункти теорії природного права:

1. Дослідження природи людини виходить з уявлення про добро і зло. Ті представники теорії природного права, які стверджували, що «людина за своєю природою добра», вважали, що «природний» переддержавний стан був «золотим століттям людства». Ті ж, хто вважав, що людина за своєю природою є злою, вважали, що природний стан суспільства до виникнення держави був «війною всіх проти всіх» (*Bellum omnium contra omnes*). Уперше це поняття було введено **Т. Гоббсом** у трактаті «Левіафан».

2. Теорія суспільного договору пояснює походження громадянського суспільства, держави і права як результат угоди між людьми.

Під *суспільним договором* розуміється ситуація, коли люди частково відмовляються від суверенітету і передають його владним органам, щоб отримати і підтримати суспільний лад через державу і право.

3. Затвердження природних невід'ємних прав людини – на життя, свободу і придбання власності.

Приклади застосування теорії природного права. Під впливом теорії природного права були складені такі законодавчі акти, як «Декларація незалежності США» від 4 липня 1776 р.; «Декларація прав людини і громадянина» 1789 р. у Франції також відображає ідеї природного права, стаття 2-га цієї декларації проголошує: «Мета будь-якого природного союзу – забезпечення природних і невід'ємних прав людини».

Представники теорії природного права. **Т. Гоббс** (1588–1679) створив систему механістичного матеріалізму. У полеміці з Декартом відкинув існування особливої «мислячої» субстанції, доводив, що «мисляча» річ – матеріальна. Стверджував, що чуттєві якості – не є властивостями самих речей, а виступає властивостями їх сприйняття. Визнавав два методи пізнання: *логічну дедукцію* раціоналістичної «механіки» та *індукцію* емпіричної «фізики». Головна філософська робота – трилогія «Основи філософії», яка складається з трьох частин: «Про тіло» (1655), «Про людину» (1658), «Про громадянина» (1642). Основний соціологічний трактат – «Левіафан, або Матерія, форма і влада держави церковної і цивільної» (1651). Гоббс – один із засновників «договірної» теорії походження держави. Держава – результат договору між людьми, що поклав край природному переддержавному стану «війни всіх проти всіх». Гоббс дотримувався принципу початкової рівності людей.

Окремі громадяни за допомогою суспільного договору добровільно обмежили свої права і свободи на користь держави, завдання якої – забезпечення миру і безпеки. Гоббс дотримувався принципу правового позитивізму, який полягає в тому, щоб визнавати в якості правових норм тільки норми позитивного (тобто чинного зараз) права і зводити будь-яке право до норм, що діють у дану епоху, незважаючи на те, справедливе це право чи ні. Гоббс звеличував державу як абсолютного

суверена, вважав, що найкраща форма правління – монархія. Гоббс відстоював необхідність підпорядкування церкви державі, вважаючи, що релігія – знаряддя державної влади для приборкання народу.

Етика Гоббса виходить із його уявлення про природу людини. Основа моральності – «природний закон» – прагнення до самозбереження і задоволення потреб. Чесноти залежать від свідомого розуміння блага, а моральний обов'язок – це громадянські обов'язки, що впливають з суспільного договору.

Джон Локк (1632–1704) визначав особистість через безперервність свідомості. Розум – «чиста дошка» (*tabula rasa*), тобто, усупереч Декарту та іншим раціоналістам, Локк стверджував, що люди народжуються без уроджених ідей, знання визначається тільки досвідом, отриманим чуттєвим сприйняттям.

Таким чином, Локк був представником емпіризму в теорії пізнання. У політичній філософії він був представником лібералізму. У роботах «Досвід про віротерпимість», «Послання про віротерпимість» (1-е вийшло в 1689 р., 2 і 3-е – у 1692 р., 4-е – у 1706 р.), а також «Право народу на повстання проти тиранії», «Роздуми про славу революцію 1688 року» розвивав теорію взаємовідносин народу і держави, громадянського та політичного суспільства. Д. Локк вважав, що держава створена для гарантії природних прав і законів. Локк був прихильником конституційної монархії, теорії суспільного договору. Як теоретик громадянського суспільства виступав за правову демократичну державу, за підкорення короля і лордів закону. Запропонував поділ влади на законодавчу і виконавчу гілки, надаючи пріоритет законодавчій.

Гуго Гроцій заклав норми міжнародного права, ґрунтуючись на природному праві. У роботі «Коментар про право видобутку» були позначені принципи, які опинилися в основі його роботи з міжнародного права «*De jure belli ac pacis*» («Про право війни і миру») 1625 р. У «*Mare Liberum*» Гуго Гроцій сформулював новий принцип, що море – міжнародна територія і всі народи можуть вільно використовувати його для торгівлі. Однак з Голландією конкурувала Великобританія, і для обґрунтування прав Великобританії Джон Селден (1584–1654)

у трактаті «*Mare Clausum*» («Закрите море», 1635 р.) доводив, що море має властивість сухопутної території, і тому Великобританія претендує на встановлення суверенітету над морськими просторами. Гуго Гроцій у своєму трактаті 1625 р. «*De jure belli ac pacis libri tres*» («Три книги про право війни і миру»), присвяченому Людовіку XIII обґрунтував правові норми, пов'язані з веденням війни.

У книзі I Гроцій розвиває питання теорії війни і природної справедливості, розглядаючи питання «справедливої» війни.

Книга II визначає три «справедливих» причини для війни: самооборона, відшкодування збитків і покарання, а також детально аналізує основні міжнародно-правові інститути.

Книга III звертається до питання норм, якими необхідно керуватися на початку війни, а також окресленню шляхи до якнайшвидшого припинення війни. До 1775 р. було вже 77 видань цієї роботи латиною, голландською, французькою, німецькою, англійською та іспанською мовами.

Шарль Луї Монтеск'є (де Секонда, барон Ля Бред і де Монтеск'є, 1689–1755) був прихильником географічної школи, пріоритет у розвитку цивілізацій віддавав умовам географічного середовища. Відстоював ідеї лібералізму і представницької демократії. У трактаті «Про дух законів» (1748), у книзі I «Про закони взагалі» розвивав ідеї природного права, доводив, що потреба людей у суспільстві, у загальних законах детермінує утворення держави. Для утворення держави (політичного суспільства) і встановлення загальних законів необхідно громадянське суспільство, єдність волі багатьох людей.

Монтеск'є обґрунтовує ліберальну ідею про те, що свобода може бути забезпечена тільки законами. Свобода визначалася, як право робити все, що дозволено законами. Монтеск'є доводив, що необхідний поділ влади на законодавчу, виконавчу і судову, зазначив також про зв'язок законів із кліматом, а також відповідність між законом і принципами правління.

Характеризуючи три різні моделі правління, доводив, що для демократичної республіки характерна честь і чесноти, для аристократичної – поміркованість; для монархії – честь; для деспотії – страх. Довів, що світом керує не «божественний

промисел», а загальні причини морального й фізичного порядку, що визначають «дух народу». (Клімат + релігія + закони + принципи правління + приклади минулого + влада + звичаї = дух народу). Законодавець повинен погоджувати рішення з духом нації, тоді буде здійснюватися політична свобода.

Монтеск'є стверджував, що основоположні принципи політичного лібералізму є пріоритет індивідуальної свободи, що базується на принципах природного права – розмежування сфер держави і громадянського суспільства, а також поділ влади.

Франсуа Марі Аруе Вольтер (1694–1778) став символом вільнодумства, яке в XVIII ст. називали *вольтер'янством*. Сенсуаліст, але противник матеріалістичної філософії, при цьому виступав проти релігійності, у статтях критикував релігійні уявлення церкви, релігійну мораль, викривав злочини церкви. Теоретично був прихильником природного права, відстоював ідеали свободи, власності, безпеки і рівності, проте вважав, що позитивні закони потрібні, так як «люди злі». Його погляди на взаємини Бога і світу називаються деїзм: Бог створив Всесвіт і в його справи не втручається. При цьому Вольтер вважав, що релігію треба зберігати як «вузду для народу»: «Якби Бога не було, його треба було б вигадати». Трактати «Філософські листи» (1734), «Кишеньковий філософський словник» (1764) є частиною його великої літературної спадщини. Вольтер був прихильником соціальної нерівності.

Дені Дідро (1713–1784) заснував «Енциклопедію, або Тлумачний словник наук, мистецтв і ремесел» (1751) разом з Монтеск'є, Вольтером. За своїми філософськими поглядами був матеріалістом. Заперечував дуалістичне уявлення про роздвоєння матеріального і духовного начала, стверджував, що існує тільки матерія, що володіє чуттєвістю, а складні й різноманітні явища – результат руху її частинок. Політичні погляди Дідро – теорія освіченого абсолютизму.

Літературно-філософська творчість **Ж.-Ж. Руссо** розвивала такий культурний напрям, як сентименталізм, що орієнтувався на пріоритет почуттів, а не розуму.

Можливості побудови справедливого для всіх суспільства обговорювали прихильники «утопічного соціалізму»

К.-А. Сен-Сімон (1760–1825), **Р. Оуен** (1771–1858), **Ш. Фур'є** (1772–1837).

Концепцію могутньої та ефективної держави розробляли **І. Кант** (1724–1804), **Г. Ф. В. Гегель** (1770–1831). У XIX ст. виникла соціологія, яка джерелом знання про суспільство проголосила не філософські ідеї, а емпіричні методи. Соціологія перша в ряду гуманітарних наук зробила практичні методи базою для теоретичних узагальнень.

2. Класична західна соціологія середини XIX – початку XX ст.

На самому початку становлення соціології як наукової дисципліни визначилися кілька напрямків: позитивістський, органічний, марксистський, «розуміюча соціологія», теорія «соціальної солідарності».

1. *Позитивізм* був запропонований засновником соціології О. Контом (1798–1857). Він вважав, що соціологія має відокремитися від філософії та ґрунтуватися на практичному знанні. Основний метод позитивізму – перенесення методів природничих наук у соціальні. Найважливіші роботи О. Конта: 6-томний «Курс позитивної філософії» (1830–1842), 4-томна «Система позитивної політики» (1851–1854).

Вибудовуючи ієрархію основних наук, він послідовно розташував їх за мірою складності – математика, астрономія, фізика, хімія, біологія і соціологія. На чолі ієрархії виявилася соціологія, яка подібно до інших фундаментальних наук, повинна описувати єдині закони розвитку і функціонування суспільства, які невіддільні від законів природи. Конт назвав основні принципи соціології: емпіризм, позитивізм, фізикалізм.

Принцип емпіризму визначає, що єдиним джерелом справжньої науки є досвід.

Принцип позитивізму стверджує, що предметом соціології є тільки факти, а не «трансцендентальне існування або уявна сутність речі».

Принцип фізикалізму визначає, що найдосконалішими поняттями є ті, які створила фізика, і до них слід зводити всі наукові знання.

Таким чином, О. Конт прагнув позбавити соціологію від понять, які ґрунтуються на фізичній поведінці людей.

Методи соціології подібні принципам дослідження природних наук. Методологічно вчення О. Конта розділене на *соціальну статистику* і *соціальну динаміку*.

Соціальна статика описує закони існування суспільства. Основним елементом соціальної статистики виступає гармонія елементів суспільства, заснована на солідарності. Те, що суперечить закону «соціальної гармонії» – класова боротьба, революція – визнається «незаконним і нерозумним». Фундаментом суспільного благополуччя проголошуються «любов як принцип, порядок як підстава і прогрес як мета».

Соціальна динаміка поряд із загальнонауковими використовує найбільш важливий метод соціології – історичний. Її завдання – опис рушійних сил у розвитку суспільства. Сюди входять економічні умови, географічне середовище, але найпотужнішим чинником, що рухає суспільний прогрес, проголошується розум. Етапи історії пов'язані з розвитком суспільної свідомості.

Ідейною основою соціологічної концепції О. Конта став «закон трьох стадій», згідно з яким суспільство у своєму розвитку проходить три етапи:

а) *теологічна стадія* – це коли в суспільстві панують релігійні уявлення. Цьому етапу відповідає така форма соціально-політичної організації, як військово панування;

б) *метафізична стадія* – у цей період філософія грає провідну роль у житті суспільства і переважає феодальна форма управління суспільством;

в) *позитивна стадія* настає, коли позитивні, наукові знання застосовуються для розв'язання суспільних проблем і є основою соціальної політики. Це етап розквіту промислової цивілізації. Загалом можна сказати, що соціологічне вчення О. Конта прагнуло знайти способи побудови гармонійного суспільства, заснованого на принципах солідарності.

2. *Органічний напрям* прагне відобразити однорідність, схожість змін у природі і суспільстві.

Автор теорії соціальної еволюції **Г. Спенсер** (1820–1903) стверджував, що «неможливо розуміння істин соціології без раціонального розуміння істин біології». Його система

«синтетичної філософії» викладена в роботах «Засади біології» (1864–1867), «Засади психології» (1879–1893), «Засади соціології» (у 3-х томах, 1876–1893); важливими дослідженнями також є «Соціальна статика» (1851).

Вивчаючи ідеї Г. Спенсера, можна відзначити, що базові принципи його теорії – *органіцизм та еволюціонізм*. *Принцип органіцизму* – аналіз суспільного життя базується на аналогії суспільства з біологічним організмом. Таким чином, якщо суспільство подібно організму гармонійно розвивається, що функціонує в силу взаємодії складових його частин, то ідеальним станом суспільства є рівновага, порушення якого становить небезпеку. До того ж суспільство, як і будь-який організм, має свою структуру і вік. Аналогію можна зводити до тотожності. В організмі частина існує заради цілого, суспільство продовжує існувати задля блага своїх членів. Проведенню аналогії між суспільством і організмом передував системний підхід у соціології.

У природному суспільному організмі розрізняють такі рівні: індивіди, соціальні інститути та суспільство загалом. Г. Спенсер поширив у понятійному апараті соціології термін «*соціальний інститут*». Усього він визначив шість категорій інститутів: домашні (сімейні), обрядові, політичні, церковні, професійні та промислові, присвятивши їх аналізу більшу частину роботи «Засад соціології». *Принцип еволюціонізму* описує, як суспільство росте, збільшуючись у розмірах, і як його складність призводить до диференціації. Завдяки функціонуванню окремих частин вибудовується нова структура, яка і визначає ціле в його новому вигляді.

Закон суспільного розвитку свідчить: зростання суспільства узгоджується з його диференціацією (розподілом) і структуризацією (посиленням і закріпленням нерівності).

3. *Марксистський напрям* ґрунтується на принципі *детермінізму*, тобто обумовленості суспільного розвитку зовнішніми факторами, перш за все економічними. *Марксизм* – напрям у філософській думці, засновник якого, К. Маркс (1818–1883). У роботах «До критики політичної економії» (1859), «Капітал» (1867) доводив, що в основі суспільного життя людей лежить

господарська діяльність. Діалектичний метод Г. В. Ф. Гегеля К. Маркс використовував у своїй матеріалістичній концепції. Маркс застосовує три закони діалектики Гегеля, але замість Світового Духа Гегеля в концепції Маркса описується рух саморозвитку матерії. З точки зору Маркса, у діалектичній єдності виробничих відносин і продуктивних сил розвивається людська історія, як історія економіки, господарства і революції.

Засіб виробництва матеріальних благ складає економічний базис суспільства, який визначає функціонування ідеологічної надбудови.

Кожному рівню розвитку продуктивних сил відповідає свій засіб виробництва і, відповідно, своя суспільно-економічна формація (СЕФ). Історія людства, згідно з марксизмом, налічує чотири суспільно-економічні формації, у кожній з яких присутні два основні антагоністичні (протиборчі) класи: експлуататори й експлуатовані:

- у рабовласницькій СЕФ – це рабовласники і раби;
- у феодальній – феодали і кріпосні;
- у капіталістичній – буржуазія і пролетаріат.

Зміна суспільно-економічних формацій відбувається за допомогою революцій, і в ході історичного розвитку, з точки зору марксизму, призведе до встановлення комунізму, при якому зникне експлуатація і зросте суспільне багатство. Таким чином, тільки первіснообщинний лад і комуністична формація вільні від класового поділу суспільства: первісна через примітивізм і відсутність виробництва, комуністична – усупільнення виробництва.

4. *«Розуміюча» соціологія* Г. Зіммеля (1858–1918) та М. Вебера (1864–1920) визнавала своїм предметом тільки індивідів, оскільки вони володіють усвідомленням, мотивацією своїх дій і раціональною поведінкою. У роботі *«Протестантська етика і дух капіталізму»* (1905) М. Вебер довів, що існує взаємозв'язок між пануючою в суспільстві релігійною мораллю та економічною діяльністю. Отже, різні типи релігійної віри по-різному мотивують ставлення людей до праці.

М. Вебер довів, що виникнення капіталізму в Європі мало не тільки соціально-економічні передумови, як вважав

К. Маркс, а й духовні витoki, серед яких найважливіша роль належить релігійній етиці протестантизму, яка вселяла людині цінність дбайливого ставлення до праці, що сформувало передумови капіталістичного підприємництва. У процесі розвитку європейської цивілізації посилювалися раціоналістичні початки в різних сферах суспільства: економіці, науці, політиці і мистецтві.

З точки зору М. Вебера, сутність суспільства визначають індивіди, їх соціальні дії, які є найпростішою одиницею соціальної поведінки.

Дві основні ознаки соціальної дії – осмислений характер дії й орієнтація на очікувану реакцію інших осіб.

М. Вебер склав таку типологію соціальних дій:

- 1) досягнення мети (направлено на досягнення успіху);
- 2) ціннісно-раціональні (прагнення до втілення суспільних ідеалів);
- 3) традиційні (слідування нормам, прийнятим в культурі);
- 4) афективні (дія на рівні емоційної реакції).

Отже, завдання соціології – зрозуміти сенс і значення людських дій та співставити їх з розумінням суспільних цінностей.

Коли еволюціонує суспільство, то змінюється колективна свідомість, а також коригуються цінності. Постійне співставлення соціальної дійсності і суспільних цінностей описує закони розвитку суспільства. Методологічно М. Вебер дотримувався неокантіанства, яке для вивчення суспільства співвідносить цінності, ідеальні типи з емпіричною реальністю. Таким чином, у розумінні предмета соціології М. Вебер критично ставився до позитивізму: у гуманітарних науках метод дослідження принципово відрізняється від природних наук хоча б тому, що об'єкт і суб'єкт пізнання один і той же – людина.

Представником «розуміючої соціології» був також **Г. Зіммель**, який предметом соціології назвав вивчення «чистих форм соціальності», тобто відносно стабільних утворень, структур соціальної взаємодії, які надають суспільству цілісності і стійкості. З його точки зору, основний метод соціології – історико-порівняльний, він дозволяє визначити стійкі форми соціальної взаємодії людей у різні епохи. Г. Зіммель

зробив значний внесок у розвиток ряду важливих областей соціології – вивчення соціальних конфліктів, феномена моди, міського способу життя і т. д.

Теорія суспільства Е. Дюркгейма (1858–1917) розкриває тему суспільної солідарності і поняття «соціального факту» як найважливішого предмета соціології. Основа його методології – «соціологізм», тобто вивчення «соціального через соціальне», пояснення всіх соціальних явищ соціальним середовищем їх існування.

У роботі «Про поділ суспільної праці» (1893) Е. Дюркгейм доводив, що суспільство – самостійна, об'єктивно існуюча, незалежна від її членів величина, у свою чергу означає, що не індивіди визначають характер суспільства, а суспільство переважає над ними. Що ж об'єднує людей у суспільство? З точки зору Е. Дюркгейма, це солідарність, яка в історії людства проявилася у двох видах:

I. Механічна солідарність властива слаборозвиненим суспільствам. Її ознаки:

1. Наявність репресивного права, за допомогою якого суспільство охороняє себе від інакомислення й нетрадиційної поведінки, що здатні зруйнувати єдність.

2. Переважання колективної свідомості над індивідуальною (коли домінує масова свідомість, то поведінка індивіда стандартизована і регламентована).

II. Органічна солідарність характерна для більш прогресивних суспільств. Її характеризує:

1. Дія рестутівного права, яка спрямована не на покарання, а на захист прав індивіда. Правові норми стосуються вже не тільки кримінального законодавства, а й сфер громадянського, адміністративного, сімейного права.

2. Колективна свідомість видозмінена: вона містить менше загальних почуттів. Основа органічної солідарності – це поділ праці, характерний для промислової цивілізації.

Професійна спеціалізація і поділ праці в індустріальному суспільстві передбачає масове товарне виробництво, орієнтоване на ринок. Робота «Правила соціологічного методу» (1895 р.) присвячена теорії вивчення соціальних фактів.

Соціальний факт – це реальність, виражена в певних формах: юридичних законах, моральних установах, правилах поведінки, віруваннях, звичаях.

Таким чином, класична соціологія XIX ст. прагнула не тільки проаналізувати суспільство, але і запропонувати проекти найбільш справедливого і досконалого його устрою. У XX–XXI ст. соціологія більше переорієнтувалася на рішення практичних завдань у вивченні та управлінні суспільства.

Лекція 3. Суспільство як категорія соціології

1. Характеристика поняття «суспільство»

Гранично широке поняття суспільства означає все людство загалом з моменту його виникнення до сучасного його стану. Далі починається конкретизація цього поняття, поділ суспільства на його складові частини, наприклад, регіони, країни, населення, які також називаються «суспільством». Потім визначаються більш дрібні фрагменти громадської структури (класи, раси, шари, спільності, групи).

Суспільство як соціологічна категорія – це цілісна організація, у рамках якої спільно проживають люди, це своєрідний організм або система, що володіє своїми складовими елементами, просторовими і часовими межами свого існування.

У соціології під час розгляду суспільства застосовуються два основні підходи: на макрорівні вивчаються глобальні закони розвитку людства і використовуються системно-формаційний і цивілізаційний методи, на мікрорівні – функціонування соціальних груп.

2. Вивчення суспільства на макрорівні

Прихильники *системно-формаційного підходу* в соціології вважають, що суспільство – це цілісна система, в якій взаємодії носять надособистісний характер. Таким чином, *суспільство* – це деяка самостійна субстанція, яка по відношенню до індивідів є первинною.

З точки зору *детермінізму* (зумовленості), найяскравіше підхід виявився в марксизмі, суспільство як цілісна система складається з наступних підсистем: *економічної, соціальної, політичної та культурної*. Детермінізм визнає одну з підсистем або громадських функцій найбільш важливою, визначальною серед усіх інших. Наприклад, марксизм визнає визначальною сферою суспільного життя економіку. Крім марксизму, системний підхід використовується в структурному функціоналізмі. Т. Парсонс, Р. Мертон, К. Девіс розглядають суспільство як органічне ціле, характеризуючи його структури і відповідні їм функції.

Системно-формаційний підхід розглядає суспільства всіх часів і культур як частину єдиного історичного процесу, що має глобальні закони розвитку. У XIX ст. яскравим прикладом такого підходу був марксизм. У XX ст. Д. Белл, Ф. Бродель, А. Турен визначали наступні періоди суспільного розвитку: традиційне (аграрне) суспільство змінюється сучасним, яке, у свою чергу, еволюціонує від індустріального до постіндустріального (інформаційного). К. Поппер, Р. Арон поділяли суспільство на два основні типи – *відкрите* і *закрите*.

Прикладами системно-формаційного підходу, які можна розглянути детальніше, є теорія постіндустріального суспільства і соціологія глобалізму.

Теорія постіндустріального суспільства.

Концепція постіндустріального суспільства розроблялася і європейськими, і американськими дослідниками. Інакше вона називається *теорією інформаційного суспільства*. У Франції представники даного напрямку Ф. Бродель, А. Турен. У США – Д. Белл. Д. Белл доводив, що концепція постіндустріального суспільства є спробою наукового передбачення змін у соціальній структурі західного суспільства. Для методологічного обґрунтування теорії він використовує певну концептуальну схему.

Концептуальна схема – це логічний зв'язок, за допомогою якого дослідник упорядковує низку фактів. Можливо існування різних схем для одного і того ж періоду, але це залежить від дослідника. З точки зору Белла, концептуальна схема ґрунтується на ідеї осьового принципу. У його соціологічній концепції *осьовий принцип* – це види виробництва і використовуваного знання. Виходячи з цього принципу, Белл визначає поняття «доіндустріальне, індустріальне і постіндустріальне суспільства».

Доіндустріальне – це традиційне, аграрне суспільство.

Індустріальне – промислове; *постіндустріальне* в аналогічних теоріях називається інформаційним.

Осьовим принципом постіндустріального суспільства Д. Белл проголошує «центральне положення теоретичного знання, як осі, навколо якої організована нова технологія,

економічне зростання і стратифікація суспільства». Таким чином, основне завдання постіндустріального суспільства – організація науки і освіти.

Ознаки переходу від індустріального суспільства до постіндустріального:

1. *Осьовий принцип* – центральне положення теоретичного знання для визначення політики в суспільстві. Він передбачає контроль над технологією і технологічну оцінку нововведень, а також створення нової інтелектуальної технології.

2. У господарському житті відбувається *зрушення від виробничої до обслуговуючої економіки*. Відповідно, відбувається переміщення робочої сили із сфери промисловості й сільського господарства у сферу обслуговування. У постіндустріальному суспільстві у сферу обслуговування включені не тільки торгівля, фінанси, транспорт, а й управління, охорона здоров'я, освіта.

3. У професійній сфері виникає *переважання професійних і технічних класів*.

Деякі розвинені країни, наприклад, США, уже наблизилися до такого типу суспільства. Якщо в індустріальному суспільстві рівень життя визначався якістю споживаних товарів, то в постіндустріальному – якістю послуг.

Вимоги нової якості життя в постіндустріальному суспільстві зосереджуються в основному у двох сферах:

1) охороні здоров'я, яке забезпечує зниження захворюваності і збільшення тривалості життя;

2) освіті, яка є основою соціального статусу.

У постіндустріальному суспільстві відбувається зрушення в принципі стратифікації (розшарування). Це зрушення від критерію власності в бік знань як основи влади.

Постіндустріальне суспільство розділене на досить незалежні одна від одної сфери. На думку Белла, зміни в економіці не обов'язково спричиняють зміни в політиці і культурі, а всього лише ставлять перед ними проблеми.

Осьовий принцип – економізація виробництва (раціональне виробництво, оптимальний розподіл ресурсів, отримання найбільшого прибутку при найменшій вартості). Основна

характеристика соціальної структури – функціональна раціональність. Регулює розподіл влади і розглядає конфлікти груп і потреби індивідів.

Освовий принцип – принцип участі. Сфера експресивного символізму і значень.

Освовий принцип – соціологізація. У постіндустріальному суспільстві соціальні програми, а не ринок служать механізмом розподілу благ. Через це виникають проблеми більш етичні, ніж економічні:

1) проблема вироблення механізмів свідомого встановлення соціальної справедливості;

2) визначення оптимального співвідношення приватного і державного секторів в економіці.

За принципом освіти і професіоналізму Д. Белл визначає в постіндустріальному суспільстві такі соціальні страти:

1) професійний клас, що складається з чотирьох станів: ученого, технологічного, адміністративного, культурного заповідника;

2) службовці – клерки і працівники торгівлі;

3) висококваліфіковані робітники;

4) напівкваліфіковані робітники.

Виходячи з такого поділу суспільства на сфери і стратифікації за принципом доступу до знань, Д. Белл передбачає в постіндустріальному суспільстві такі *конфлікти*:

1. Основний соціальний конфлікт постіндустріального суспільства – між тими, хто має високий рівень знань і основною масою. «Якщо боротьба між капіталістом і робітником на фабриці була ознакою індустріального суспільства, то зіткнення між професіоналами та популістами в організації та державі є ознакою конфлікту в постіндустріальному суспільстві».

2. Джерело напруженості – фундаментальна суперечність між технічною та гуманітарною інтелігенцією (в англійській мові наука визначається двома поняттями: точні та природничі науки називаються *science*, а гуманітарні – *humanity*). Д. Белл стверджує, що в постіндустріальному суспільстві посилюється «глибоке розходження між технічною інтелігенцією, яка підтримує функціональну раціональність і технократичні способи

виробництва й управління, і гуманітарною, яка стає все більш гедоністичною і нігілістичною».

Соціологія глобалізму.

Теми глобалізації виникають у соціології з 70-х рр. ХХ ст. Американський учений І. Уоллерстайн стверджував, що соціологія повинна аналізувати не окремі суспільства, а світову (глобальну) соціальну систему. Він охарактеризував три типи світових систем, що відповідають основним стадіям соціальної еволюції:

1. Ранній – світова імперія, який політично об'єднує різноманіття локальних культур. Наприклад, Стародавній Єгипет, Римська імперія, Росія епохи кріпосного права.

2. Панівний у Новий Час тип світової системи – світова економіка (або світове господарство). Світову економіку створюють політично незалежні держави, кожна з яких формувалася або формується навколо єдиної національної культури. Долучені до світової економіки держави об'єднані спільною господарсько-економічною системою.

Єдиний історичний приклад – сучасна європейська світова економіка, враховуючи країни Східної Європи.

3. Світовий соціалізм – суто теоретична конструкція ще не мала історичного втілення. Світовий соціалізм являє собою єдину політико-економічну систему («світовий уряд»), яка повністю витіснить економічну нерівність і політичний поділ сучасних національних держав.

У 1974 р. в Нью-Йорку була вперше опублікована книга І. Уоллерстайна «Сучасна світова система», в якій простежуються витоки виникнення сучасного капіталістичного господарства з XVI ст. Уже в цей ранній період світове господарство, не будучи політичною імперією, набуває імперських масштабів: «Це «світова система» не в силу того, що вона обіймає цілий світ, а тому, що вона більше будь-якої юридично політичної одиниці. Це «світова економіка», бо основний зв'язок між частинами цієї системи є економічний».

З точки зору І. Уоллерстайна, сучасна світова економіка складається з трьох типів держав-учасників:

– «ядерні» високорозвинені держави, що володіють сильною та ефективною політичною організацією, що займають

панівне становище у світовій економіці й отримують максимальну вигоду з міжнародного поділу праці;

- «периферійні» держави, службовці переважно є сировинною базою світової економіки, керовані слабкими урядами та економічно залежні від «ядра». До них відносяться деякі країни Азії, більша частина Африки і Латинської Америки;

- «напівпериферійні» країни, що займають проміжне положення за ступенем політичної автономії всередині світової системи, що виробляють менш технологічну продукцію і, в якійсь мірі, залежать від «ядерних» держав економічно. До них віднесені держави Центральної і Східної Європи, а також країни Південно-Східної Азії, що швидко розвиваються.

Основою диференціації світової економіки є міжнародний поділ праці: близькість до держав, що становлять «ядро» світової економіки, прямо пропорційна частині висококваліфікованої (у тому числі організаційно-управлінської) праці, а також досягнутого рівня капіталізації (чим ближче до «ядра», тим твердіша валюта).

Уоллестайн простежує основні етапи виникнення економічного панування, що лежить в основі сучасної світової системи: від експансії і работоргівлі, що служила джерелом дешевої робочої сили в початковій фазі, до сучасної диференціації ринків робочої сили в різних зонах світової економіки. Європа традиційно поставляє правлячий клас, менеджерів, кваліфікованих робітників, Африка – низькокваліфіковану робочу силу.

Переважання вільного ринку праці в центрі і невільного ринку менш кваліфікованої праці на периферії – це не просто характеристика, а й фундамент капіталістичної світової економіки.

3. Вивчення суспільства на мікрорівні

Соціальна спільність – таке об'єднання людей (природне або соціальне), що має спільні ознаки, досить міцні соціальні зв'язки, однаковий тип поведінки і світогляду.

Спільності бувають *масові* та *групові*. Приклади масових спільнот: різні громадські рухи та об'єднання. Найбільш яскравий приклад масових спільнот – це *натовп*. Цей феномен досліджували Г. Тард у своїй роботі «Публіка і натовп» і Г. Лебон у дослідженні «Психологія народів і мас».

Чільне місце в суспільному житті займають етнічні спільності, які можуть бути представлені різними соціальними утвореннями: плем'ям, народністю, нацією. Масові спільності відрізняються спільним світоглядом учасників, іноді відкидають індивідуальність. До групових спільнот відносяться *соціальні групи й організації*.

Соціальна група – певна сукупність людей, що мають спільні природні й соціальні ознаки, об'єднані спільними інтересами, цінностями, нормами і традиціями.

Характеристики соціальних груп:

- 1) стійка взаємодія, яка сприяє міцності і стабільності їх існування;
- 2) високий ступінь згуртованості;
- 3) однорідність складу, тобто наявність будь-яких ознак, притаманних усім індивідам, які входять у групу;
- 4) входження в більш широкі спільності як структурні елементи.

Групи поділяються на первинні та вторинні; малі, середні та великі; формальні й неформальні, а також референтні.

Первинна група – соціальна спільнота, що вирізняється високим рівнем емоційної близькості й соціальної солідарності.

Вторинна соціальна група – соціальна спільність, соціальний зв'язок і взаємодія в якій носить знеособлений, утилітарний і функціональний характер.

Внутрішня група – спільність, з якою індивід себе ідентифікує і до якої належить.

Зовнішня група – спільність, з якою індивід себе не ідентифікує і до якої не належить.

Формальна група – об'єднання, засноване на офіційних документах: юридичних нормах, статутах, правилах, інструкціях.

Неформальна група – стихійно сформована спільність, що не має особливих документів, які регламентують її функціонування. Формується на основі спільних інтересів і прагнень, що об'єднують людей у стійкі формування.

Мала соціальна група – таке об'єднання людей, в якому всі члени знаходяться в безпосередньому контакті один з одним, зазвичай складається від двох до кількох десятків людей.

Середня соціальна група – порівняно стійкі спільності людей, об'єднані професійними інтересами або відносною територіальною близькістю.

Велика соціальна група – стійка сукупність значної кількості людей, що діють спільно в соціально значущих ситуаціях у масштабах країни або державних об'єднань.

Референтна група – реальна чи уявна соціальна спільність, з якою індивіди співвідносять себе як з еталоном, на норми, думки, цінності якої вони орієнтуються у своїй поведінці та самооцінці. Систематична і цілеспрямована взаємодія груп об'єднує їх у соціальну організацію.

Таким чином, *соціальна система* – це цілісне утворення, основним елементом якого є люди, їх зв'язки і відносини.

Лекція 4. Соціальна стратифікація і соціальні зміни

1. Поняття стратифікації

Соціальна стратифікація – це розшарування суспільства, суспільна нерівність за принципом різниці в доходах, професії, доступу до влади, освіти, престижу і т. п. Це постійне визначення статусів і ролей у суспільній системі (соціальний статус – це сукупність ролей). Це розташування індивідів і груп горизонтальними верствами, або стратами, на основі нерівності.

Для порівняння: соціальна структура суспільства визначається сферами діяльності (економічною, політичною, культурною та соціальною), а соціальна стратифікація формується розподілом суспільного багатства та інших благ.

2. Теорії соціальної стратифікації

І. Європейські теорії.

Теорія класів і класової боротьби К. Маркса.

У будь-якому суспільстві є основні два класи протистояння – це експлуататори, власники на засоби виробництва і експлуатовані.

Критерій визначення суспільних класів – власність на засоби виробництва. Таким чином, основний принцип соціального розшарування – економічна нерівність, яка зумовлює і політичну, і культурну, і соціальну нерівність.

Соціальна градація в теорії М. Вебера.

Багатовимірний підхід до стратифікації визначається трьома основними принципами:

- 1) клас – визначається економічним становищем;
- 2) соціальний статус – престижем;
- 3) влада – партією, до якої людина належить або підтримує.

Ці три виміри взаємопов'язані, підтримують один одного, але можуть не збігатися (олігарх у в'язниці). Однак взаємозв'язок між ними очевидний, зазвичай діє, наприклад, акумуляція (накопичення) багатства, влади і престижу.

Теорія «середнього класу» Р. Дарендорфа.

В основі соціальної стратифікації – політичне поняття «авторитет», яке характеризує владу і боротьбу між соціальними групами за владу.

Суспільство можна представити таким чином:

1. Керуючі:

- керуючі власники;
- керують невластники (бюрократи – управлінці).

2. Середній клас. Беруть участь у споживанні й розподілі суспільного багатства – сфера обслуговування, освіти, охорони здоров'я.

3. Керовані:

- висококваліфіковані робітники;
- низькокваліфіковані робітники.

Керуючі і керовані беруть участь у виробництві суспільного багатства, а не тільки у споживанні й розподілі.

Соціальна стратифікація в теоріях постіндустріального суспільства.

Французький соціолог А. Турен вважав, що в інформаційному постіндустріальному суспільстві панівне становище займають ті, хто мають доступ до найбільшої кількості інформації.

II. *Американські теорії.*

Теорія соціальної стратифікації П. Сорокіна.

Учений пояснював соціальну нерівність за допомогою моделі багатовимірного соціального простору. Використовував чотири основні принципи стратифікації:

1) дохід – вимірюється в грошах, які отримує індивід або сім'я за певний період;

2) влада – кількістю людей, на яких поширюється прийняте вами рішення;

3) освіта – кількістю успішних років навчання;

4) престиж – повага статусу, що склалася в суспільній думці.

Теорія Л. Уорнера.

Соціальна стратифікація визначається за чотирма параметрами: дохід, престиж професії, освіта, етнічна приналежність.

Теорія Б. Барбера.

Визначав стратифікацію за шістьма показниками:

- 1) престиж, професія, влада і могутність;
- 2) рівень доходу;
- 3) рівень освіти;
- 4) ступінь релігійності;
- 5) положення родичів;
- 6) етнічна приналежність.

Функціоналістські теорії стратифікації.

Нормальне функціонування суспільства можливо завдяки реалізації різних ролей та їх адекватному виконанню. Ролі розрізняються за ступенем їх соціальної важливості (Т. Парсонс, Р. Мертон, К. Девіс).

3. Системи соціальної стратифікації

1. Історично відомі системи стратифікації.

За характером стратифікації суспільства поділяються на *закриті та відкриті*. У закритих суспільствах більше запропонованих соціальних статусів, ніж у відкритих суспільствах. У закритих суспільствах людині від народження приписується соціальний статус, наприклад, станова або кастова приналежність.

У відкритих суспільствах людина власними зусиллями набуває досягнутий соціальний статус, наприклад, вищу освіту або кар'єрне зростання. У відкритих і закритих суспільствах переважають різні типи формування еліт. Для закритих суспільств у більшій мірі характерна «система гільдій» – приналежність до певної стратегії визначається з народження і довічно. У меншій мірі в закритих суспільствах діють номенклатурний і антрепренерський спосіб формування еліт.

Номенклатурний спосіб передбачає можливість доступу до еліти за заслуги, за допомогою поступового просування по службовій лінії.

Антрепренерський спосіб становить собою переважно спосіб демократичного відбору еліт, при якому оцінка якостей претендентів залежить від громадської думки і виконання відомих процедур (виборів). При цьому статусні властивості людей не грають тут особливу роль.

У відкритих суспільствах, де соціальне становище людини визначається досягнутим соціальним статусом, діють номенклатурна і антрепренерська системи формування еліт. Однак навіть у відкритих суспільствах є запропоновані соціальні статуси, які складно або неможливо змінити: гендер (статева приналежність) і національність (культура).

Історично відомі такі системи соціальної стратифікації, що еволюціонують від більш закритих до більш відкритих: рабство, каста, клан, стан і клас.

Рабство – економічна, соціальна та юридична форма закріпачення людей, що виражається в повному безправ'ї і крайньому ступені нерівності.

Причини рабства:

1) боргове зобов'язання – це коли людина, що не може сплатити борги, потрапляє в рабство до свого кредитора;

2) порушення законів – це коли кара вбивці або грабіжника замінювалась на рабство, таким чином компенсуючи сім'ї потерпілого матеріальну шкоду;

3) захоплення в полон під час військових дій.

Умови рабства: у деяких країнах рабство було тимчасовим, припинялося з виплатою боргу; у Стародавньому Римі та кріпосній Росії можна було викупити свободу в господаря; у Стародавній Мексиці діти рабів вважалися вільними; у Стародавньому Ізраїлі періодично звільняли рабів. Класичне рабство означало повне безправ'я. Патріархальне рабство наділяло раба правами молодшого члена сім'ї.

Рабство – це закрита система стратифікації, тому що зміна соціального становища всередині даної системи вкрай важка.

Каста – це соціальна група (страта), до якої людина належить за принципом народження в певній сім'ї. У кастових суспільствах зберігаються кордон між кастами, тут практикується ендогамія – шлюби в рамках власної групи, існує заборона на міжгрупові шлюби.

Найяскравіший приклад кастової системи – індійське суспільство, де каста проіснували 3000 років і тільки в 1949 р. були скасовані законодавчо. Чотири основні каста поділяються на тисячі спеціалізованих підкаст, визначаючи професію людей

у них. Вища каста – брахмани – припускає професію священнослужителя і вченого, нижча – недоторкані – займаються важкою фізичною працею. До недавнього часу Південно-Африканська республіка була прикладом кастового суспільства, де соціальне становище безпосередньо залежало від приналежності до певної раси.

Каста – це замкнута система стратифікації, так як індивід не може вийти за межі групи, незалежно від індивідуальних якостей.

Клан – рід або споріднена група, пов'язана господарськими та громадськими обов'язками. Кланова система характерна для традиційних аграрних суспільств. Клан – це велика соціальна мережа родичів, щось на зразок розгалуженої сім'ї. Належність до клану є довічною, однак, на відміну від каст, допускається екзогамія, тобто шлюби між різними кланами.

Кланова система більш відкрита в порівнянні з попередніми системами.

Стан – спадкова приналежність до певної категорії. Раніше було шість основних станів, до яких люди належали по праву народження – духовенство, дворянство, купецтво, козацтво, міщанство і селянство. Для різних станів застосовувалися різні принципи кримінального і адміністративного права. Перехід з одного стану в інший був неможливий або вкрай ускладнений. Наприклад, згідно з «Табелем про ранги» можна було дослужитися до посади, яка давала б право на довічне або спадкове дворянство.

Клас – велика соціальна група людей, яка займає певне місце в системі суспільної праці і має свій спосіб отримання доходу. З точки зору марксизму, у будь-якій суспільно-економічній формації є два основні класи – експлуататорів і експлуатованих. Належність до класу експлуататорів визначається власністю на засоби виробництва. Класове суспільство – приклад відкритої системи стратифікації.

2. Соціальна стратифікація сучасних суспільств.

У розвинених країнах відкрита система стратифікації і давно сформований «середній клас». Однак 80 % багатств сучасного світу належать 10 % населення.

4. Соціальна мобільність

У системі стратифікації індивіди або групи можуть переміщуватися з одного рівня (шару) на інший. Даний процес називається *соціальною мобільністю*.

Форми соціальної мобільності:

– *вертикальна мобільність* – зміна положення індивіда, яка викликає підвищення або зниження його соціального статусу;

– *горизонтальна мобільність* – зміна соціального стану, яка не призводить до підвищення або зниження соціального статусу.

Розрізняють також мобільність між поколіннями і мобільність у межах одного покоління.

Мобільність між поколіннями (інтергенераційна) – визначається порівнянням соціального статусу батьків та їх дітей у приблизно однаковому віці.

Мобільність у межах одного покоління (інтрагенераційна) – передбачає порівняння соціального статусу особистості протягом тривалого часу. Невеликі переміщення є нормою, значні зміни соціального статусу – виняток.

5. Про природу соціальної нерівності

У суспільній думці склалися дві точки зору на природу соціальної нерівності:

1) соціальну нерівність можна подолати, соціальна гармонія досягається на вищому рівні розвитку суспільства;

2) соціальна рівність недосяжна, вона суперечить суспільним інтересам.

Лекція 5. Соціальні інститути

1. Поняття соціального інституту

Поняття «інститут» (установа) було запозичене соціологією з юриспруденції, де воно характеризувало комплекс юридичних норм, що регулюють відносини в певній сфері. Приклади інститутів в юридичній науці – успадкування, шлюб, власність.

У соціології поняття інститут набуло ширшого значення як особливий вид стійких соціальних зв'язків і різних організаційних форм.

Поняття «соціальний інститут» зустрічається в соціології з моменту її виникнення. О. Конт вивчав основні соціальні інститути (сім'ю, державу, релігію) з точки зору їх включення в соціальну інтеграцію та виконуваних при цьому функцій.

Інституційний підхід виходив з самого позитивного методу, коли вивчався механізм забезпечення солідарності та згоди.

Соціальна статика О. Конта передбачала, що соціальні інститути взаємопов'язані, і будь-яке соціальне явище треба пояснювати загальними закономірностями у взаємодії з іншими явищами. Г. Спенсер визначальними факторами в розвитку інститутів суспільства вважав боротьбу за існування із сусідніми суспільствами і з навколишнім природним середовищем.

Завдання виживання громадського організму в умовах еволюції, ускладнення його структур породжують необхідність формування особливого регулятивного інституту. У державі, як і в живому тілі, неминуче виникає регулююча система. При формуванні більш міцної спільноти і з'являються вищі центри регулювання та підлеглі центри.

Відповідно, соціальний організм складається з трьох головних систем: *регулятивної, продуктивної і розподільної*.

Виходячи з такого розуміння соціального організму, Г. Спенсер розрізняв такі види соціальних інститутів:

- інститути спорідненості (шлюб, сім'я);
- регулюючі (інститути держави, права, моралі, релігії, політики);
- економічні інститути (розподільні).

Таким чином, *соціальний інститут* визначається як стійка структура соціальних взаємодій, що виконує певні функції.

Е. Дюркгейм вважав соціальні інститути найважливішим засобом самореалізації людини. Він виступав за створення особливих інститутів підтримки солідарності в умовах поділу праці – *професійних корпорацій*. Корпораціями Е. Дюркгейм називав інститути типу професійних спілок, куди входять роботодавці і працівники.

К. Маркс також розглядав ряд соціальних інститутів, наприклад, приватної власності, поділу праці і т. п. Він визначав соціальні інститути як історично сформовані, обумовлені економічними відносинами форми організації та регулювання соціальної діяльності.

М. Вебер вважав, що соціальні інститути повинні вивчатися соціологією в тій формі, в якій вони стають значущими для окремих індивідів, в якій останні реально орієнтуються на них у своїх діях. Так, теорія соціальних інститутів вписувалася в теорію соціальної дії. М. Вебер, який вважав соціальний інститут раціонально впорядкованим союзом, в основі якого – проектування можливих цілей і очікування певної поведінки інших. Він підкреслював важливість тих інституційних зв'язків, які забезпечують соціалізацію людей і порядок у суспільстві. Особливість суспільства як «раціонально впорядкованого союзу» в тому, що інститути первинні по відношенню до особистості, тобто більшість інститутів соціалізують людину автоматично. Наприклад, влада забезпечує порядок без попиту.

Л. Уорд (Ward L. F.) розглядав соціальні інститути як продукт швидше психічної діяльності. «Соціальні сили – це ті ж психічні сили, але діючі в колективній свідомості людей».

Представник біхевіоризму Дж. Хоманс дає таке визначення соціальних інститутів: «Соціальні інститути – це відносно стійкі моделі соціальної поведінки, на підтримку яких спрямовані дії багатьох людей».

Таким чином, у соціології є безліч трактувань поняття «соціальний інститут». На їх основі можна дати таке узагальнююче визначення. *Соціальний інститут* – це доцільна стійка форма організації соціальної діяльності і соціальних відносин.

Таким чином, *інституціоналізація* – це процес визначення і закріплення соціальних норм, правил, статусів і ролей.

2. Основні види соціальних інститутів та їх функції

Класифікувати соціальні інститути можна за різними ознаками:

I. За їх *функціональними якостями*, призначенню визначаються наступні види інститутів:

1. *Економічні інститути* – власність, обмін, гроші, банки, господарські об'єднання, тобто вся сукупність виробництва і розподілу суспільного багатства.

2. *Політичні інститути* – держава, партії і громадські організації, що мають політичні цілі, спрямовані на встановлення і підтримання певної форми політичної влади. Їх взаємодія становить політичну систему даного суспільства.

3. *Інститути спорідненості, шлюбу і сім'ї*. Їх завдання – відтворення суспільства, соціалізація індивідів, підтримка і захист культурних і соціальних цінностей.

4. *Інститути духовної сфери*. До них відносяться такі інститути, як освіта, культура, ЗМІ, мораль, релігія і т. д.

Їх види:

а) нормативно-орієнтовані (етика, мораль, моральна аргументація);

б) нормативно-санкціональні (норми, правила і приписи, закріплені в юридичних та адміністративних актах);

в) церемоніально-символічні (регулюють повсякденні контакти).

II. За *характером організації* соціальні інститути поділяються на такі види:

1) формальні інститути, діяльність яких заснована на юридично закріплених нормах (держава, армія та ін.);

2) неформальні інститути, діяльність яких регулюється неформальними нормами і правилами, що не закріплені юридично (норми спілкування, традиції та ін.).

Функції соціальних інститутів:

1) функція закріплення і відтворення соціальних відносин. Будь-який інститут має систему правил і норм, що визначають поведінку своїх членів і порядок їх діяльності;

2) регулятивна функція – дія соціальних інститутів забезпечує регулювання взаємовідносин між членами суспільства;

3) інтеграційна функція передбачає згуртування і мобілізацію соціальних груп;

4) трансляюча функція передбачає передачу соціального досвіду;

5) комунікативна функція передбачає поширення інформації.

3. Держава як соціальний інститут

З античних часів до теперішнього часу існують дві основні точки зору на природу держави:

1) *держава* – організація, що діє від імені і на благо всього суспільства. Цієї думки дотримувалися, наприклад, Аристотель, Т. Гоббс, Дж. Локк;

2) *держава* – організація, що захищає інтереси правлячих груп. Концепцію експлуаторської форми держави обґрунтовували А. Сміт, К. Маркс, М. Вебер.

Основні ознаки держави:

1) наявність території і населення;

2) поділ влади за адміністративно-територіальною ознакою, наявність органів громадського управління;

3) суверенітет, тобто неподільність і невід'ємність влади;

4) стягування податків.

Основні функції держави:

1) *зовнішні функції*: захист суверенітету та інтересів держави за його межами у всіх сферах міжнародних відносин;

2) *внутрішні функції*: адміністративно-правове регулювання діяльності економічних, політичних та інших соціальних інститутів, а також виконання правоохоронної, освітньої, ідеологічної функцій, функцій соціального захисту і т. п.

4. Сім'я як соціальний інститут

Сім'ю можна охарактеризувати як засноване на шлюбі і кровній спорідненості об'єднання людей, пов'язане спільністю побуту і взаємною відповідальністю. Первісну основу сімейних відносин становить шлюб.

Шлюб – це історично змінювана в часі форма гендерних відносин, за допомогою якої суспільство впорядковує

і встановлює подружні права і обов'язки. Як правило, сім'я є складнішою системою відносин, ніж шлюб, оскільки об'єднує не тільки подружжя та їхніх дітей, а й інших родичів. Отже, сім'ю необхідно розглядати не як соціальну (шлюбну) групу, а як соціальний інститут, тобто систему соціальних зв'язків і відносин, що виконує певні функції.

Основні етапи розвитку сім'ї:

- 1) вступ до шлюбу – утворення сім'ї;
- 2) початок дітонародження – народження першої дитини;
- 3) закінчення дітородіння – народження останньої дитини;
- 4) «пусте гніздо» – самовизначення останньої дитини, тобто вступ у шлюб та економічна незалежність;
- 5) припинення існування сім'ї – смерть одного з членів подружжя.

Очевидно, що життя кожної сім'ї індивідуальне, і збіг життєвого циклу сім'ї за вищевказаною схемою характерний для традиційних суспільств, в умовах індустріального і постіндустріального суспільства інститут сім'ї значно трансформувався.

Типи сімейної організації:

I. Залежно від *форми шлюбу* виділяються моногамні і полігамні сім'ї:

- 1) моногамна сім'я передбачає існування шлюбної пари;
- 2) полігамна сім'я передбачає, що або чоловік має право на декількох дружин (полігінія), або дружина має право на кількох чоловіків (поліандрія).

II. Залежно від *структури* родинних зв'язків виділяються простий або складний тип сім'ї.

- 1) проста, або нуклеарна сім'я має в основі одну шлюбну пару, можливо, з дітьми;
- 2) складна, або розширена сім'я утворюється, коли дорослі діти одружуються, і на основі загального побуту існує два або більше поколінь.

Функції сім'ї:

- 1) основна функція сім'ї – репродуктивна, тобто біологічне відтворення населення в громадському плані та задоволення потреби в дітях в особистому емоційному плані;

2) виховна – соціалізація наступного покоління, тобто культурне відтворення суспільства;

3) господарсько-побутова – підтримка фізичного здоров'я членів суспільства, догляд за дітьми та людьми похилого віку членами суспільства;

4) економічна – створення доходів сім'ї, економічна підтримка неповнолітніх і непрацездатних членів суспільства;

5) первинного соціального контролю – підтримка відповідальності і зобов'язань у зовнішніх сферах життєдіяльності членів сім'ї, а також усередині сім'ї;

6) емоційна – отримання психологічного захисту та емоційної підтримки в сім'ї;

7) соціально-статусна – надання певного соціального статусу членам сім'ї, відтворення соціальної структури, виконання певних соціальних ролей членами сім'ї.

Узагальнюючи вищевикладений матеріал, необхідно відзначити, що в індустріальному і постіндустріальному суспільствах сім'я трансформується, пристосовуючись до сучасних умов, що веде до встановлення нових соціальних ролей, стирання гендерних відмінностей у розподілі праці, трансформації демографічної поведінки і скорочення народжуваності.

Лекція 6. Особистість і суспільство

1. Людина як індивід, індивідуальність, особистість

Людина як частина природи і суспільства має різні смислові характеристики, що визначають його від загального до особливого.

Індивід – окрема людина, одиниця людського роду, що втілює характерні ознаки цілого.

Індивідуальність – означає особливе, неповторне, самобутнє, що відрізняє конкретну людину від інших, у тому числі як успадковані, так і вироблені фізичні й психологічні особливості.

Особистість – стійка система соціально значущих рис, що характеризують індивіда як члена того чи іншого суспільства.

2. Структури особистості

Біологічна структура особистості. Людина як представник свого біологічного виду і як ланка в еволюції розглядалася багатьма вченими, але одне з найцікавіших пояснень соціальної природи людини з точки зору біологічних процесів викладено в концепції французького палеонтолога, антрополога і богослова П'єра Тейяра-де-Шардена. Його книга «Феномен людини» пояснює еволюцію як рух від біосфери до ноосфери, тобто сферу розуму.

Рушійними силами еволюції визнаються два види енергії: *фізична енергія*, яка поступово накопичує зміни, і *психічна енергія*, яка здійснює революційні стрибки в розвитку. Первинним та основним є психічна енергія, тобто еволюція реалізується наче осмислено, відповідно до закладених у ній закономірностей. Технічний і науковий прогрес тут проголошується продовженням біологічної еволюції, що поріднено космізма. Таким чином, основна роль людини в процесі еволюції біосфери – розвиток пізнавальних здібностей, наукових і культурних знань.

У даній моделі взаємовідносин людини і середовища її проживання закладені основи *інвайроментальної соціології* – соціології довкілля.

Психологічна структура особистості. Існують різні точки зору на те, які елементи психологічної структури особистості визначають стиль поведінки людини в суспільстві. Як, наприклад, можна розглянути концепції З. Фрейда і С. Грофа.

Психоаналітична теорія З. Фрейда пояснює психіку людини як багаторівневу структуру. Сфера несвідомого («воно») містить інстинкти, які не завжди чітко і однозначно розшифровуються на рівні розумної, раціональної сфери («его», «я»), і в той же час вимоги суспільної системи чітко відображені в такій особистісній сфері, як супер-его («над-я»). У дитини супер-его тотожне сімейному контролю, у дорослої ж людини супер-его є важливою частиною самосвідомості.

Таким чином, сфера розуму знаходиться під тиском суспільних очікувань з одного боку та інстинктів з іншого. У сфері несвідомого відбувається взаємодія двох основних інстинктів: інстинкту життя, тобто творчого, створювального начала, у тому числі сексуальності, та інстинкту смерті, тобто всього руйнівного і негативного в психіці. Таку багатшарову особистісну структуру важко пристосувати до суспільної взаємодії.

Виховання в будь-якому випадку буде складатися з нанесення психологічних травм певним чином, але при цьому важливо вміти правильно їх наносити. Вдало соціалізовані люди подібні деревам, що створюють сплановані алеї або ландшафтні композиції, а невдало соціалізовані неминуче випадають із загальної концепції парку.

Якщо концепція З. Фрейда пояснювала навички соціалізації вихованням у ранньому дитинстві, то американський учений С. Гроф стверджував, що психологічна структура особистості формується до моменту народження.

Чотири основні матриці свідомості, сформовані за пренатальний період (період виношування дитини) і три періоди пологів, будуть визначати мотивацію соціальної поведінки людини. Таким чином, у процесі виховання можна дати дитині навички соціальної взаємодії, прийняті форми спілкування, але не напрямок соціального розвитку, так як його програма вже сформульована до моменту приходу людини у світ. Наприклад,

у разі, коли вагітність матері була благополучна в медичному та соціальному плані, дитина згодом буде відчувати себе гармонійно в громадському оточенні. На цьому відчутті захищеності в індивідуальній свідомості і суспільній культурі створюються образи раю, йому приписують символи саду, зелений, блакитний і золоті кольори. У разі неблагополучної вагітності дитина може сприймати довкілля й соціальне оточення як щось вороже й небезпечне.

Соціологічна структура особистості та її елементи:

1) діяльність з виробництва матеріальних і духовних цінностей, а також образ, рівень, стиль і якість життя – центральна, сутнісна ланка структури особистості;

2) об'єктивні соціальні потреби особистості визначають її поведінку;

3) здібності до творчої діяльності, знання, навички є важливим елементом структури особистості і зумовлюються спадковістю, темпераментом і соціальним середовищем;

4) ступінь оволодіння культурними цінностями, тобто духовний світ особистості;

5) моральні норми, принципи і переконання.

3. Соціалізація особистості

Основні чинники соціалізації.

Соціалізація – процес засвоєння індивідом зразків поведінки, властивих даному суспільству і групі, їх системі цінностей, норм, установок. Соціалізація включає в себе дві протилежні тенденції: з одного боку, *уніфікацію*, тобто прагнення індивіда бути як усі, оволодіння прийнятими способами спілкування і діяльності, з іншого, *індивідуалізацію*, тобто прагнення індивіда до формування свого «я», до вироблення оригінальних способів соціальної активності.

Американські соціологи Дж. Адельсон і Т. Ламберт, які вивчали особливості політичної соціалізації молоді, у результаті досліджень зробили наступний висновок: здатність до ідеологічного мислення не фіксується ні в дитячому, ні в підлітковому віці. Відповідно різних стадій виховання, що формує навички самостійної соціалізації, можна виділити наступні фактори соціалізації:

1. *Сім'я* – основна сфера первинної соціалізації особистості. У результаті деформації сім'ї в сучасному індустріальному і постіндустріальному суспільстві роль сім'ї в процесі соціалізації зменшується, а роль інших соціальних інститутів (дитячих виховних установ, шкіл, ВНЗ) зростає. Наслідком цього процесу стає прогресуюча втрата батьківського авторитету. Коли час контакту батьків із дітьми зменшується, і на виховання дітей залишається «вільний від роботи час», авторитет розділяється між батьками і соціалізується інстанціями.

2. *«Відносини рівності»* – включення в «групи рівних» (приятелів, друзів) однієї вікової групи.

3. *Навчання в школі* є необхідним моментом виховання, так як індивідуальне навчання не дає тих навичок соціалізації, яких можна набути в колективі.

4. *Засоби масової інформації*.

5. *Праця*. Суттєвим моментом соціалізації особистості є вміння самостійно забезпечувати свої економічні потреби.

6. *Організація*. Завершальним чинником соціалізації є придбання особистих ідеологічних установок – суспільно-політичних, релігійних, етичних, культурних і включення до відповідних соціальних інститутів. Це можуть бути молодіжні об'єднання, церква, спортивні клуби, політичні партії, громадські організації, навіть «тусовки» – у залежності від засвоєних цінностей.

4. Агенти та інститути соціалізації

Агенти та інститути соціалізації – конкретні люди і соціальні організації, відповідальні за навчання культурним нормам і засвоєння соціальних ролей.

Агентами первинної соціалізації виступає найближче оточення людини – батьки, брати, сестри, бабусі, дідусі, родичі, друзі сім'ї, няні, однолітки, учителі, лікарі.

Первинна соціалізація людини є сферою міжособистісних відносин. Агенти *вторинної соціалізації* – ті, хто перебувають за межами найближчого спілкування людини – представники адміністрації школи, ВНЗ, армії, церкви, політичних партій і т. д. Таким чином, вторинна соціалізація проявляється у сфері соціальних відносин людини.

5. Десоціалізація і ресоціалізація

Десоціалізація – соціальна деградація особистості. З цим процесом пов'язане таке поняття, як *маргінал* – людина, яка втратила соціальні навички однієї групи або соціальної реальності і не зуміла придбати соціальні навички іншої групи або реальності.

Ресоціалізація – формування нової, більш високої інтегруючої системи цінностей.

Лекція 7. Девіантна поведінка

1. Поняття девіації

Засвоєння соціальних норм відбувається в процесі соціалізації. Відхилення від загальноприйнятих норм називається в соціології *девіантною поведінкою*. Соціальні норми бувають двох основних видів: *формальні*, тобто зафіксовані в Конституції, кримінальному праві та інших законах, дотримання яких гарантується державою; *неформальні*, дотримання яких не гарантується правовими актами держави, вони закріплені традиціями, звичаями, етикетом, уявленнями про пристойність.

Виходячи з цього поділу, *девіантна поведінка* також буває двох видів:

- 1) деліквентна, або протиправна поведінка – порушення формальних норм;
- 2) власне девіантна поведінка – порушення неформальних норм.

За ступенем стійкості відхилення девіантна поведінка характеризується наступним чином:

1) *первинна девіація* – випадок, коли порушення норм не сприймається найближчим соціальним оточенням людини як серйозне відхилення, і девіант все ще соціалізований у своїй первинній групі;

2) *вторинна девіація* – ситуація, коли порушення вже не вбачаються, і навколишня соціальна група або офіційні організації офіційно визнають людину девіантом і певним чином реагують на його дії.

За кількістю учасників порушення розрізняються:

1) *індивідуальна девіація*, тобто відхилення від норм поведінки однієї людини;

2) *групова девіація*, тобто колективне порушення норм певною соціальною групою, яка створила свою субкультуру, і яка конфліктує з суспільством у цілому.

За соціальними наслідками визначаються:

1) *негативна девіація*, наприклад, асоціальна, деструктивна, протиправна поведінка;

2) *позитивна девіація*, наприклад, активна творча діяльність, наукові дослідження.

За характером причин девіантна поведінка визначається:

1) як *соціальна патологія*, тобто результат особистого, морального вибору людини;

2) як *явна або прихована психопатія*, тобто відхилення в психічному здоров'ї. Психічна хвороба і девіація не пов'язані безпосередньо, так як хворі бувають пристосовані до норм і вимог соціального середовища, а девіанти часто не мають психічних відхилень. Психопатична девіантна поведінка зустрічається в психічно здорових людей із психологічними порушеннями, тобто з якимись акцентами в характері.

Німецький учений К. Леонгард також визначив різні типи патологічних акцентів у характері. У даний час найбільш популярна систематизація патологічних акцентів, створена вченим А. Є. Личком, який виявив кілька типів акцентів у характері. Серед них, наприклад, **гіпертімний** тип, який виражається в постійно підвищеному настрої, життєвому тонусі, активності, товариськості, невтомності. **Психоастеніки** часто не можуть зробити вибір, прийняти рішення, не можуть виносити тягар відповідальності. **Шизоїди** – замкнуті індивіди, часто не вміють співпереживати, є небагатослівними. **Епілентоїди** – авторитарні індивіди, прагнуть до домінування, пошуку об'єктів для зганяння злого настрою, болісно честолюбні, пихаті, надмірно владні. **Істероїди** характеризуються егоцентризмом, бажанням бути в центрі уваги. Схильні до перебільшення, хвастоств, такого роду брехливості, коли вони вже самі вірять у реальність, створену їх уявою, бояться викриття.

За формою девіантна поведінка проявляється таким чином:

1) *учинок*, тобто одномоментна дія;

2) *діяльність*, тобто постійне заняття;

3) *спосіб життя*, коли девіація охоплює всі сфери діяльності людини або групи.

Узагальнюючи характеристику поняття девіації, можна надати розширене визначення даного явища: *девіантна поведінка* – учинок, дія людини, що не відповідає фактично сформованим у даному суспільстві нормам і очікуванням.

2. Причини девіантної поведінки

Існують різні точки зору, що пояснюють причини девіантної поведінки.

1. *Біологічна концепція* пояснює причини девіантної поведінки вадами фізичного розвитку людини. Засновник цієї концепції – Чезаре Ломброзо (1835–1909), який вивчав фізіологічні характеристики представників злочинного світу і «соціального дна». Причини відхилень у поведінці він вбачав у біологічних недоліках.

За результатами спостережень він склав опис «уродженого злочинця»: прирослі мочки вух, сплющений ніс, масивна нижня щелепа. Ломброзо також зазначив, що чоловіча девіація більше жіночої як мінімум у 3–4 рази. Дана концепція не бездоганна, оскільки не пояснює причин появи злочинців з приємною зовнішністю. Психолог Вільям Шелдон, автор конституціональної теорії темпераменту, також стверджував, що фізіологічна будова людини зумовлює особливості його соціальної поведінки.

2. *Психологічна концепція* знаходить різні пояснення девіантної поведінки: розумові вади, дегенеративність, психопатія, недоумство. 3. Фрейд також створив портрет «уродженого злочинця», сформулювавши його психологічний опис. У психіці схильної до відхилень людини пристрасть до руйнування і почуття провини протистоять підсвідомому бажанню бути покараним. Саме тому на місці злочину часто залишаються сліди, що дозволяють згодом зловити злочинця.

У сучасній психології девіація розглядається у двох основних категоріях:

– *автоагресія*, тобто саморуйнування, дії на шкоду особистісним інтересам, що тягнуть за собою асоціальні наслідки. Прикладами є самогубство, проституція, наркоманія, алкоголізм;

– *агресія*, тобто насильницькі дії, що не заподіюють шкоди їх автору. Прикладами в даному випадку служать гомосексуалізм, наркоманія, злочини проти особистості.

3. *Соціологічна концепція* вбачає причини поведінки в оточуючих громадських умовах.

Е. Дюркгейм охарактеризував таке явище, як *соціальна аномія* – стан суспільства, при якому колишні норми втратили своє значення, а нові ще не встигли сформуватися. Необхідно шукати об'єднуючі чинники в процесі ресоціалізації, наприклад, стабілізуючу роль традиційних релігій. Коли життєвий досвід людей перестає відповідати нормам суспільства, їх поведінка стає девіантною.

Р. Мертон стверджував, що *девіація* – це результат суперечності між цілями суспільства та соціально схваленими засобами їх досягнення. Концепція «соціальної невлаштованості» вбачає причини девіантної поведінки в поганих суспільних умовах. Коли суспільство переживає сильні кризи, девіація посилюється. Виникає питання: чи може девіація вкоренитися в кризовому суспільстві і перетворитися в соціальний інститут? Це можливо, якщо девіація виконує функцію збереження і прогресу соціальної системи (виникнення інституту дворянства в період раннього Середньовіччя). Однак така девіація, як злочинність, не може перетворитися в соціальний інститут навіть у суспільствах з високим рівнем криміналізації, так як не сприяє прогресу суспільства.

З іншого боку, чи може соціальний інститут стати девіантним? Таке можливо, якщо відбувається персоніфікація соціальних інститутів або підміна функцій інших інститутів.

Персоніфікація соціального інституту – такий стан, коли соціальний інститут перестає служити потребам усього суспільства в цілому, а призначений для одного прошарку суспільства або класу. Наприклад, інститут бюрократії, який повинен виконувати функції управління, може служити інтересам корумпованих чиновників.

У соціальній невлаштованості вбачали причину девіантної поведінки англійські вчені Дж. Вілсон та Дж. Келлінг, які сформулювали в 1982 р. «теорію розбитих вікон». Її принципи демонструють на прикладі будинку з розбитими вікнами: якщо розбите вікно вчасно не замінити, дуже скоро в будинку не залишиться жодного цілого вікна, а район, де розташовується такий будинок, перетворюється на розсадник злочинності і беззаконня. Прикладом застосування цієї теорії можна вважати

ситуацію, що склалася в м. Нью-Йорк: коли міська влада посилила заходи щодо боротьби з безладдям на вулицях і в метро, це дозволило значно знизити рівень злочинності в місті.

4. *Культурологічна концепція* пояснює девіацію як невідповідність норм культури нижнього шару населення очікуванням панівної верстви. Н. Смелзер охарактеризував дану тенденцію як «теорію наклеювання ярликів». Визначення девіантної поведінки залежить від оцінки впливових груп (представників влади, інтелігенції, лікарів, юристів і т. п.). Право, юридичні норми – це зведена в закон воля пануючого класу.

5. *Політологічна концепція* бачить причини девіантної поведінки в соціальних суперечностях. Наприклад, прихильники марксизму вважали, що причини порушень криються в несприятливому суспільному устрої: якщо усунути соціальну несправедливість, то зникне й девіація.

6. *Ситуаційна концепція* приділяє увагу не громадським причинам, а особистісним мотивам девіації. Ще Ф. М. Достоевський стверджував, що злочинність залежить не тільки від зовнішніх обставин, а й від морального вибору людини.

Американський соціолог Ф. Знанецький проводив ситуаційний аналіз груп ризику, потенційно схильних до девіацій. Наприклад, відхилятися від норм може поведінка в групі працівників, звільнених з виробництва. При цьому частина з них буде соціально деградувати, а інша частина буде намагатися ресоціалізуватись, тобто знайти іншу роботу або опанувати нову, більш затребувану професію. Таким чином, у даній концепції девіація визнається результатом індивідуального вибору.

3. Соціальний контроль

Соціальний контроль – сукупність засобів впливу з боку суспільства на девіантну поведінку з метою його усунення або зведення до мінімуму.

У соціології визначаються такі форми соціального контролю:

1) інституційний контроль, який здійснюється на формальному рівні;

2) публічний контроль, який виявляється на неформальному рівні;

3) моральний самоконтроль проявляється через засвоєні цінності і правила поведінки.

Методи соціального контролю, що застосовуються і на формальному, і на неформальному рівнях:

1) негативні санкції (примус, покарання, репресивні заходи);

2) позитивні санкції (нагородження, заохочення);

3) стримуючі методи соціального контролю, тобто попередження, профілактика девіацій.

Говорячи про методи соціального контролю, необхідно розглянути роль родини в запобіганні девіацій. Залежно від виховного потенціалу можна провести наступну кваліфікацію сімей:

- виховно-сильна;
- виховно-стійка;
- виховно-нестійка;
- виховно-слабка з утратою контактів із дітьми і контролю над ними;
- виховно-слабка з постійною конфліктною атмосферою;
- маргінальна з алкогольною та сексуальною деморалізацією;
- схильна до правопорушень, злочинна;
- психічно-обтяжена.

П'ять останніх типів сімей становлять 10–15 % і вважаються неблагополучними, спотворено формують особистість дитини, його ціннісні орієнтації і механізми самоконтролю. Ще 15–20 % сімей з різних причин (погане здоров'я, брак освіти, педагогічної культури, значну завантаженість на роботі) не в змозі правильно виховувати дітей. У суспільстві присутній приблизно постійний рівень девіацій, і у відсотковому співвідношенні він десь дорівнює кількості неблагополучних сімей.

Лекція 8. Соціологічні дослідження

1. Методика проведення соціологічних досліджень

Для розуміння суті соціальних процесів необхідно мати достовірну інформацію. Її джерело – *соціологічні дослідження*, тобто вивчення соціальної дійсності, розраховане на отримання теоретичного знання і практичне розв’язання соціальних проблем.

Види соціологічних досліджень.

За рівнем одержуваного знання про суспільство соціологічні дослідження поділяються на такі види:

- теоретичні дослідження, мета яких – розробка теорій, виявлення основних тенденцій розвитку суспільства;
- емпіричні дослідження, тобто збір та узагальнення соціальних фактів за допомогою прямої або непрямої реєстрації dokonаних подій.

За функціональним призначенням, цілям і завданням дослідження визначаються:

- фундаментальні дослідження, які спрямовані на вдосконалення теорії та методології;
- прикладні дослідження, спрямовані на практичне розв’язання соціальних проблем.

Соціальна проблема – це протиріччя між потребами та інтересами людей і неможливістю їх реалізації в конкретній суспільній ситуації.

Залежно від конкретних завдань соціологічні дослідження поділяються на такі види:

- *розвідувальні* (пробні, «пілотажні») – метою яких є отримання оперативної соціальної інформації. Під час такого дослідження вивченню піддається невелика група респондентів, може перевірятися також якість розробленого інструментарію або ефективність обраного методу;
- *описові* – мета яких – отримання відомостей цілісного характеру про досліджуване явище. Результат – загальна картина стану об’єкта. Тут ставиться завдання цілісного сприйняття соціальної проблеми, але не глибокого проникнення в її сутність;

– *аналітичні* – мета яких – виявлення причин соціальних протиріч, характеру і способу розв’язання соціальних проблем.

2. Етапи соціологічних досліджень

У соціологічному дослідженні визначають два основні етапи: *підготовчий і основний*.

1. *Підготовчий етап* – це розробка програми дослідження.

2. *Основний етап* – це:

1) збір первинної соціологічної інформації (польовий етап);

2) обробка отриманих даних;

3) аналіз і узагальнення отриманої інформації;

4) підготовка звіту про результати дослідження.

Програма соціологічного дослідження – це виклад основних принципів, теорії та методології дослідження, його процедури та організації. Структура програми: а) методологічний розділ; б) методичний розділ; в) організаційний розділ.

I. *Методологічний розділ включає:*

1. Формулювання проблемної ситуації і наукової проблеми. Наукова проблема має більш-менш точно відображати соціальну ситуацію, соціальне протиріччя, яке виникає в процесі функціонування і розвитку соціальних систем, тобто необхідно точне визначення сфери того, що повинно бути вивчено. На даному етапі складання програми також вивчається наукова література з даного питання.

2. Визначення цілей і завдань дослідження. Мета вказує, на розв’язання якої проблеми і на одержання якого результату орієнтується дане дослідження. Завдання конкретизують мету і способи її досягнення.

3. Визначення об’єкта і предмета дослідження. Об’єктом дослідження можуть бути різні спільності людей, їх діяльність, організована за допомогою соціальних інститутів.

Предмет дослідження – це сторона об’єкта, яка безпосередньо підлягає вивченню. Наприклад, умови, в яких здійснюється соціальна діяльність. При визначенні об’єкта та предмета дослідження проводяться такі теоретичні процедури:

1. *Системний аналіз об’єкта дослідження*. Гіпотетична модель предмета дослідження вибудовується в залежності

від того, чи вивчається об'єкт як частина цілого (тоді перевага віддається вивченню зовнішніх зв'язків) або вивчається об'єкт як ціле, що складається з частин (вивчаються внутрішні зв'язки).

2. *Теоретична й емпірична інтерпретація понять.* Зміст поняття піддається теоретичній інтерпретації (тобто визначенням) й емпіричній інтерпретації (тобто порівнянню з іншими поняттями). Інтерпретація вказує, за якими напрямками слід збирати інформацію.

3. *Операціоналізація понять.* Операціоналізація переводить поняття в показники (наприклад, кількість випадків на 1000 чол.), показники в індекси (наприклад, одиниці виміру – % або типи шкал).

У соціологічному дослідженні використовуються три основні типи шкал:

- *рангова порядкова шкала* – за допомогою рангової порядкової шкали вимірюється більшість соціальних явищ. Позиції шкали являють собою ранги, де перший краще (інтенсивніший, більш значущий), ніж другий; другий, ніж третій і т. д. Тут неможливо вивести середній показник;

- *інтервальна шкала* вимірює невелику кількість властивостей і ознак, які можна виразити числом: вік, стаж роботи, навчання. Позиції по шкалі можуть встановлюватися з рівними і нерівними інтервалами;

- *номінальна шкала* вимірює об'єктивні ознаки. Наприклад, «До якої соціальної групи Ви належите (студент, робочий, службовець і т. п.)?»

При операціоналізації змінні переводяться в індекси (вибирається техніка конструювання індексу) і проводиться оцінка індексу, тобто його розрахунок на надійність і обґрунтованість.

4. *Висування і перевірка гіпотез.* Гіпотеза – це науково обґрунтоване припущення про структуру соціальних об'єктів, про характер елементів та їхні зв'язки і функції. Наукова гіпотеза може бути сформульована в результаті попереднього аналізу досліджуваного об'єкта. У ході соціологічного дослідження емпірично обґрунтовується достовірність або помилковість гіпотези.

Види гіпотез за ступенем обґрунтованості:

- первинні, які висуваються до польового дослідження, так звані гіпотези-підстави;
- вторинні, які висуваються після проведення дослідження, так звані гіпотези-наслідки.

Види гіпотез за структурою:

- описові, які висувають припущення про факти, що відносяться до проблеми;
- пояснювальні – вибудовують припущення про причинно-наслідкові зв'язки об'єкта;
- прогностичні – обґрунтовують припущення про можливий варіант розвитку подій, про перспективу змін і процесів.

II. Методичний розділ програми включає:

1. Розробку стратегічного плану дослідження. Залежно від дослідницької стратегії визначаються:

- а) пошуковий план дослідження, коли немає чіткого уявлення про проблему або об'єкт дослідження;
- б) експериментальний план, мета якого встановити причинно-наслідкові зв'язки соціальних процесів об'єкта.

2. Вибір дослідницької стратегії. У соціологічному дослідженні можуть застосовуватися різні стратегії:

- а) монографічні дослідження – вивчення будь-якого соціального явища або процесу на одному об'єкті, узятому в якості представника цілого класу подібних об'єктів;
- б) порівняльні дослідження в залежності від стратегії поділяються на *територіальні й тимчасові*.

Тимчасові порівняльні дослідження в залежності від досліджуваного об'єкта поділяються на такі види:

- 1) панельні дослідження, які вивчають зміни в часі одних і тих же об'єктів, що належать деякій сукупності (індивідів, сімей і т. п.);
- 2) трендові (або повторні) дослідження вивчають зміни даної соціальної групи як певної цілісності (необов'язково тих же індивідів).

Ці дослідження також бувають двох видів:

- групові дослідження вивчають більш специфічні сукупності людей протягом певного часу. Наприклад, якщо вивча-

ється група людей, що народилися в один рік, то дана вікова група залишається постійною під час повторних досліджень;

– історичні дослідження вивчають певну вікову групу, яка обстежується через певні періоди, при цьому групи і час дослідження змінюються.

3. Обґрунтування і формування вибірки. *Вибірка* – процедура відбору певної кількості спостережень з усіх можливих, у результаті якої висновки робляться про все з безлічі спостережень. Вибірку, яка прогнозує структуру всієї досліджуваної сукупності, називають *репрезентативною*.

За методикою обґрунтування визначають два основні *види вибірки*:

а) *випадкова*, коли кожний елемент загальної сукупності має рівну ймовірність потрапити у вибіркoву сукупність.

Основні прийоми випадкової вибірки:

1) відбір за принципом лотереї;

2) відбір за допомогою випадкових чисел;

3) систематичний відбір, в основу якого покладено якийсь період, величина якого визначається за формулою:

$$K = \frac{\Gamma}{B},$$

де Γ – генеральна сукупність, B – вибіркoва сукупність.

Наприклад, з 1500 студентів факультету опитано 150. Тоді інтервал складе

$$\frac{1500}{150} = 10.$$

Вибірка буде десятивідсотковою.

б) *стратифікована (типова)* – вибірка проводиться з урахуванням питомої ваги кожної групи опитуваних у загальній сукупності.

III. *Організаційний розділ програми.*

Встановлює хронологічну послідовність необхідних робіт під час збору первинного матеріалу – масиву даних.

3. Методи і форми соціологічних досліджень

У соціологічних дослідженнях застосовуються чотири основні форми дослідження: аналіз документів, спостереження, експеримент і соціологічне опитування.

1. *Аналіз документів*. З точки зору соціології «документ» – це будь-який матеріальний носій інформації про явища об'єктивної і суб'єктивної реальності.

Методи аналізу документів:

– традиційні, неформалізовані, коли з'ясовується достовірність документального джерела, з'ясування умов, мети і причин створення документа, встановлення авторства;

– формалізовані, наприклад, контент-аналіз, метою якого може бути підрахунок досліджуваних характеристик тексту.

2. *Спостереження* – спрямоване, систематичне, безпосереднє простежування, фіксування і реєстрація соціально значущих фактів, явищ і процесів.

Методи спостереження:

1) за стратегією проведення розрізняють:

а) стандартизовану техніку спостереження – є попередньо детально розроблений список подій і ознак, за якими необхідно спостерігати;

б) нестандартизоване або неструктуроване спостереження, коли визначені тільки загальні напрямки дослідження;

2) за джерелом спостереження, тобто місцезнаходженням дослідника визначають:

а) включене спостереження, коли дослідник входить у соціальне середовище і зсередини аналізує процеси;

б) невключене спостереження, коли ситуація вивчається соціологом з боку.

3. *Експеримент* – спостереження за певних умов, поставлених цілеспрямовано.

4. *Соціологічне опитування* проходить у формі питально-відповідного діалогу дослідника і респондента.

Методи проведення:

1. *Інтерв'ювання* – усне опитування. Має дві форми:

а) формалізоване, коли застосовуються заздалегідь сформульовані запитання та варіанти відповідей;

б) вільне, коли ведеться розмова стосовно проблеми.

2. *Анкетування* – письмове опитування.

Структура анкети:

I. *Вступна частина* містить безпосереднє звернення до респондента, викладає цілі, завдання і значення дослідження.

II. *Основна частина містить питання.* Класифікація питань:

а) за формою розрізняють відкриті питання, які дають респонденту можливість самостійно сформулювати відповідь, і закриті питання, де в наявності готові варіанти відповідей;

б) за змістом розрізняють:

– основні питання, що стосуються безпосередньо теми дослідження;

– фільтруючі, що розділяють респондентів на тих, кого стосується тема дослідження, і тих, кого вона не зачіпає.

Наприклад, якщо на питання «Чи займаєтесь Ви спортом?», респондент відповідає «ні», а дослідження присвячене спорту, то на подальші питання він не відповідає, а при обробці результатів відноситься до тієї частини, яка не займається спортом;

– контрольні питання (перевірочні до основних питань), сформульовані по-іншому основні питання, використовуються для виявлення щирості і сумлінності респондентів. Якщо контрольне питання не задавалось, то анкета не враховується під час узагальнення даних. Сюди ж відносяться «питання-пастки», які можуть не зачіпати основну тему дослідження, але також перевіряти щирість респондентів.

III. *Важлива частина анкети* – так звана «паспортичка», з'ясовує соціально-демографічні характеристики респондентів: стать, вік, сімейний стан, освіту і т. п.

Словник соціологічних термінів

Альтернативна соціологія – напрям у соціологічній теорії, що базується на критиці утилітарних, прагматичних та споживацьких орієнтацій у панівній суспільній системі цінностей щодо ставлення до природи. Пропонується «культурна революція» або «революція свідомості», які докорінним чином мають змінити ставлення суспільства до екологічних проблем.

Амбівалентність (від грец. *amphi* – навколо, з двох сторін та від латин. *valentia* – сила) – двоїстість переживань, яка знаходить свій вираз у тому, що один і той же об'єкт викликає в людини одночасно два протилежні почуття, наприклад задоволення і невдоволення, симпатію й антипатію.

Аномія (від франц. *anomie* і від грец. *anomos* – беззаконня) – термін, уведений Е. Дюркгеймом для опису стану суспільства, що характеризується розпадом системи традиційних цінностей і норм, дезорієнтацією суспільства й особи, відсутністю чіткої моральної регуляції поведінки індивідів. Згідно з Е. Дюркгеймом, аномія є ненормальним соціальним станом, який виникає в результаті переходу від механічної солідарності традиційних суспільств до органічної солідарності індустріальних суспільств.

Антропоцентризм (від грец. *antropos* – людина і *centron* – центр) – думка і переконання, що людина є центром Всесвіту і кінцевою метою світобудови.

Біфуркація (від латин. *bifurcus* – роздвоєний) – термін сучасної інвайронментальної соціології, який характеризує глобальну екологічну катастрофу, що насувається; кінець співіснування людини, суспільства, з одного боку, і природи – з другого; супроводжується загибеллю людства як такого.

Біхевіоризм (від англ. *behaviour* – поведінка) – напрям, який визнає визначальним механізмом соціальної поведінки рефлекс-торну реакцію людського організму (фізичну чи вербальну) на подразники (стимули) зовнішнього середовища за принципом «стимул – реакція». Основний постулат біхевіоризму вміщено у вимозі описувати й аналізувати лише те в людині, що безпосередньо споглядається, тобто її поведінку і вчинки.

Вибіркова сукупність – певна кількість елементів генеральної сукупності, відібраних за певними правилами; мікро-модель генеральної сукупності, структура якої має максимально збігатися із структурою генеральної сукупності за основними якісними характеристиками і контрольними ознаками останньої.

Відкриті питання – форма питань при опитуванні, які не мають варіантів відповідей, розміщених в анкеті. Основним принципом побудови є формулювання питання і відведення спеціального місця, в якому респондент пише відповідь власноручно.

Відчуження (від англ. *alienation*) – відчуття індивідом віддалення, відокремлення від ситуації, групи чи культури. Як соціологічний термін використаний К. Марксом, який вважав, що відносини виробництва за капіталізму призводять до виникнення психологічного ефекту відчуження в робітників. Уживають його також в інших сферах суспільного життя, коли треба наголосити на відірваності, відстороненості людини від політики, процесів вироблення і прийняття рішень, культурної спадщини тощо. Вважається універсальним явищем в індустріальному і постіндустріальному суспільствах.

Відчуження у сфері праці – стан, описаний Н. Смелзером для характеристики емоційної сфери сучасного робітника; полягає в почутті безсилля, відчутті, що праця не має сенсу, у відстороненні або психологічній невключеності в роботу.

Влада – реальна можливість здійснювати свою волю в соціальному житті, нав'язуючи її, якщо це необхідно, іншим людям. У Н. Смелзера до цього визначення додається здатність мобілізувати ресурси для досягнення поставленої мети.

Генеральна сукупність – уся сукупність соціальних об'єктів, які є предметом вивчення в межах, окреслених програмою конкретно-соціологічного дослідження.

Географічний напрям у соціології – концепції, представники яких вважають, що суспільний розвиток залежить насамперед від зовнішніх географічних чинників: клімату, ландшафту, ґрунтів, річок, океанів тощо.

Гіпотеза в соціологічному дослідженні – наукове припущення, що його висувають для можливого пояснення певних

соціальних фактів, явищ і процесів, яке слід підтвердити або спростувати.

Груповий шлюб – шлюб між декількома чоловіками і декількома жінками.

Девіантна культура (від латин. *deviatio* – відхилення) – різновид субкультури; притаманна групам із соціально відхиленою поведінкою (наприклад, наркоманам тощо).

Девіація – поведінка, котру розглядають як відхилення від групових норм і соціальних правил.

Деполітизація – процес відходу соціальних груп і окремих індивідів від участі в політичному житті і зацікавлення політикою; супроводжується переміщенням інтересів у сферу приватного життя, побуту, дозвілля тощо.

Держава – частина суспільства, яка володіє владою і силою, а також можливістю розподіляти суспільні ресурси і засоби; це адміністративні (виконавчо-розпорядчі) органи, які функціонують на основі системи правових норм.

Держава авторитарна – держава, в якій влада перебуває в руках монарха або диктатора, що правлять за допомогою насильства.

Держава демократичного представництва – держава, де народ на певні терміни делегує свою владу обраним ним особам, яких належить регулярно переобирати.

Держава тоталітарна – держава, лідери якої прагнуть повного контролю над країною та її народом, придушуючи і контролюючи всі інші соціальні інститути суспільства разом із первинними групами.

Детермінізм (від латин. *determinare* – визначати) – сукупність уявлень про визначальну роль якогось певного чинника в суспільному розвитку та зумовленість його дією всіх соціальних процесів. Географічний детермінізм, наприклад, – це визнання залежності суспільного розвитку від географічних факторів, технологічний детермінізм заснований на визнанні визначальної ролі техніки, культурний детермінізм – відповідно культури в розвитку людства.

Децентрація – термін постмодернізму, який означає руйнацію одного з основоположних принципів модерної європей-

ської культурної свідомості з висуненням як одного центру чи то розуму (раціоцентризм), чи то континенту (європоцентризм), чи то ідеї прогресу, що сприяє переходу людства з нижчих на досконаліші й вищі щаблі розвитку (футуроцентризм).

Дисперсність (від латин. *dispersus* – розсипаний, розпорошений) – ступінь внутрішньої подрібненості й роздрібненості об'єкта дослідження (наприклад, якоїсь соціальної спільноти на кшталт етносу).

Диспозиції особистості (від латин. *dispositio* – розташування) – система або комплекс схильностей до певного сприйняття умов діяльності і до певної поведінки в цих умовах. Вищі диспозиції – це концепція життя і ціннісні орієнтації, загальна спрямованість інтересів особистості; диспозиції середнього рівня – узагальнені установки на соціальні об'єкти; диспозиції нижчого рівня – ситуативні установки як схильності до сприйняття і поведінки в даних конкретних умовах, у певному соціальному середовищі.

Дисфункція (від латин. *dis* – заперечення і *functio* – виконання) – порушення або розлад функцій певного соціального інституту чи соціальної системи, переважно якісного характеру.

Егалітарна сімейна система (від фр. *egalite* – рівність) – система, в якій влада розподіляється порівну між чоловіком і жінкою.

Екзогамія (від грец. *exo* – ззовні, поза і *gamos* – шлюб) – правила, які вимагають, щоб люди укладали шлюби з тими, хто не входить до певних груп.

Експеримент (від латин. *experimentum* – спроба, дослід) – один із методів одержання соціологічної інформації про кількісні та якісні зміни показників діяльності й поведінки об'єкта внаслідок дії на нього певних факторів (змінних), якими можна керувати, і які можна контролювати.

Еліта (від франц. *elite* – кращий) – згідно з деякими соціологічними теоріями (наприклад, В. Паррето), це необхідна складова соціальної структури, вищий привілейований прошарок, який здійснює функції управління, розвитку культури тощо.

Елітарна культура – форма культури, яка охоплює витончені мистецтва, музику, літературу і призначена для вищих прошарків суспільства (на відміну від народної культури).

Емпірична соціологія (від грец. *empirio* – дослід) – складова соціології, заснована на конкретних дослідженнях соціальних фактів.

Ендогамія (від грец. *endon* – усередині) – правила, які вимагають, щоб шлюби укладалися всередині певних груп.

Етногенез (від грец. *ethnos* – група, плем'я, народ і *genesis* – походження) – процес виникнення і розвитку етнічних спільнот.

Етнос – стала сукупність людей, споріднених між собою етноісторичним походженням (етногенезом), спільними, відносно стабільними особливостями мови і культури, а також усвідомленням своєї єдності і відмінності від інших подібних утворень (самосвідомістю), зафіксованим у самоназві (етнонімі).

Етноцентризм культурний – розміщення певної етнічної, національної культури в центрі соціокультурного простору; судження про інші культури з позиції зверхності своєї власної культури.

Ідеальний тип – теоретична конструкція (у вченні М. Вебера), яка описує певне явище або процес. Утворюється вихопленням певних аспектів явища або процесу та їх узагальненням у теоретичному понятті. «Ідеальний» означає «чистий» або «абстрактний», такий, якого насправді не існує. Ідеальними типами є, наприклад, поняття «ринкова економіка», «церква», «капіталізм» тощо.

Ідентифікація (від латин. *identificare* – ототожнювати) – соціально-психологічний процес ототожнення індивідом себе з іншою людиною, соціальною групою чи спільнотою, який допомагає йому успішно оволодівати різноманітними видами соціальної діяльності, набувати певних соціальних ролей і статусів, засвоювати і перетворювати соціальні норми і цінності.

Інвайронментальна соціологія (від англ. *environment* – довкілля) – напрям у соціологічній теорії, що має на меті ство-

рити підґрунтя для синтезу попередніх соціологічних теорій задля пояснення нової соціальної реальності, що утворилася внаслідок екологічної кризи; розробити скерування перетворень системи цінностей сучасного суспільства і, відповідно, зразки екологічно виправданої поведінки.

Індивід – термін, що означає конкретну людину, одиничного представника роду людського, коли необхідно підкреслити, що йдеться не про все людство взагалі і не про будь-яку людину в ньому.

Індивідуальність – те особливе і специфічне, що вирізняє одну людину з-поміж інших включно з її природними і соціальними, фізіологічними і психічними, успадкованими і набутими якостями.

Інстинктивізм (від латин. *instictus* – спонука, натхнення) – напрям у соціології, який здійснює спробу пояснення соціальних явищ і процесів через звернення до біологічної природи людини; указує на вроджені інстинкти як на основне джерело соціальної поведінки.

Інституціоналізація – шляхи регуляції людської діяльності, забезпечення організованості, упорядкованості, нормативності життя суспільства і підвищення його ефективності. У вузькому сенсі – це процес створення соціального інституту, заміна спонтанної та експериментальної поведінки передбачуваною поведінкою, яка моделюється, регулюється через визначення і закріплення соціальних норм, правил, статусів і ролей, приведення їх у систему, здатну діяти в напрямку задоволення певної суспільної потреби.

Інтегральна соціологія (від латин. *integer* – цілий) – учення П. Сорокіна, який вважав, що соціологія повинна охоплювати всі соціальні аспекти культури в широкому розумінні.

Інтерес – усвідомлення потреб людини; має об'єктивно-суб'єктивну природу і разом із потребами становить основу ціннісного ставлення особистості до навколишнього світу. У соціології використовують передусім для дослідження регуляторів соціальної поведінки.

Інтеріоризація (від латин. *internus* – внутрішній) – формування внутрішньої структури людської психіки, процес переве-

дення елементів зовнішнього світу у внутрішнє «я» особистості. Результат інтеріоризації – сформована індивідуальність.

Інтерпретація понять (від латин. *interpretatio* – посередництво) – процедура, передбачена методологічною частиною програми конкретно-соціологічного дослідження, що полягає в уточненні співвідношення тих елементів і властивостей досліджуваного явища, аналіз яких може дати цілісне уявлення про його фактичний стан, правильно пояснити причини виникнення і розвитку.

Інцест – звичай, який забороняє шлюби чи статеві зв'язки між особами, що є близькими, кровними родичами.

Когнітаріат (від англ. *cognition* – пізнання) – термін О. Тоффлера для означення нового класу в постіндустріальному суспільстві, який приходить на зміну пролетаріату індустріальних суспільств; його основною характеристикою стане виробництво знань та інформації.

Когнітивний (від англ. *cognitive* – пізнавальний) – прикметник, що використовується для означення пізнавальних процесів при характеристиці рівнів свідомості.

Коеволюція – термін інвайронментальної соціології, який означає оптимальний і гармонійний розвиток, співіснування людства та природи зі зменшенням антропологічного навантаження на біосферу за рахунок удосконалення техніки й технологій.

Колективна дія – будь-яка спільна дія двох або більшої кількості людей. Згідно з ученням Г. Блумера, колективна дія є центральною категорією соціології.

Колективні уявлення – спільні уявлення та відповідні моральні настанови, які виконують роль об'єднуючої сили в суспільстві. Є важливішими в простих традиційних суспільствах, де розподіл праці недостатньо розвинений, у складніших суспільствах поступово втрачають своє значення.

Консенсус (від латин. *consensus* – згода, однастайність) – термін, уведений О. Контом, означає узгодженість дій основних соціальних спільнот та інститутів суспільства.

Контркультура – культурна модель певної соціальної групи, яка протистоїть, тобто перебуває у стані конфронтації до панівної суперкультури або субкультур соціальних спільнот.

Конфлікт культурний (від латин. *conflictus* – зіткнення) – зіткнення цінностей контркультури або девіантної культури з панівною суперкультурою або субкультурами соціальних спільнот.

Конфлікт політичний – зіткнення політичних суб'єктів, інтереси яких є протилежними або не збігаються.

Конформізм (від латин. *conformis* – подібний) – стан, що передбачає згоду індивідів із цілями суспільства і застосування ними законних засобів їх досягнення.

Космополітизм культурний (від грец. *kosmopolites* – громадянин світу) – відмова від національних традицій і культури в ім'я абстрактної «єдності роду людського».

Культура (від латин. *cultura* – обробіток, шанування) – а) у широкому сенсі слова – соціальний механізм взаємодії особистості і соціальної спільноти з середовищем проживання; охоплює сукупність засобів, форм, взірців та орієнтирів, що генетично не успадковуються, а їх відтворюють люди в процесі спільного життя та забезпечують передання досвіду і розвиток перетворюючої діяльності; б) у вузькому сенсі – система колективно поділюваних цінностей, переконань, зразків і норм поведінки, притаманних певній соціальній групі, спільноті і людству загалом.

Людина – термін, що його вживають як родове поняття, котре вказує на приналежність до людського роду – вищої сходинки розвитку живої природи на нашій планеті. Указує на якісну відмінність людей від тварин і служить для характеристики всезагальних, притаманних усім людям якостей і особливостей.

Макросоціологія (від грец. *makros* – великий) – галузь соціологічного знання, пов'язана з великими моделями соціальних структур і зорієнтована на дослідження масштабних соціальних процесів, аналіз великих соціальних спільнот і систем, таких, як суспільство, цивілізація тощо.

Мала соціальна група – різновид соціальної групи, між усіма членами якої існують безпосередні особистісні контакти; її представники володіють розвинутим почуттям приналежності до неї. Нижня межа чисельності малої групи дорівнює

2–3 (діади, тріади), верхня – кільком десяткам людей, але не більше 40.

Масова культура – форма культури, твори якої стандартизуються і розповсюджуються серед широкої публіки без урахування регіональних, релігійних або класових субкультур.

Матріархальна сімейна система (від латин. *mater* – мати і від грец. *arhe* – влада) – та, в якій влада належить жінці і матері.

Менеджмент (від англ. *management* – управління) – міждисциплінарна наука, яка поєднує економічний, соціальний, політичний, організаційний, правовий, психологічний та інші підходи до управління виробництвом. Ставить за мету сформулювати і застосувати на практиці загальні принципи управління, придатні для будь-якої людської організації.

Метод (від грец. *methodos* – шлях до чогось) – спосіб одержання вірогідних соціологічних знань; сукупність застосовуваних прийомів, процедур і операцій для емпіричного і теоретичного пізнання соціальної реальності.

Метод квотної вибірки – різновид цілеспрямованого відбору одиниць аналізу з додержанням квоти (наприклад, статі, віку, освіти, рівня кваліфікації тощо) та її параметрів (наприклад, чоловіки – жінки; молоді, середні і старші вікові групи; види незакінченої й одержаної освіти; професійно-кваліфікаційні розряди).

Метод механічної вибірки – різновид імовірнісної (випадкової) вибірки; полягає у відборі з генеральної сукупності одиниць аналізу через рівні інтервали-кроки (наприклад, кожний десятий із загального списку генеральної сукупності).

Механіцизм – напрям у соціальній теорії, що бере за основу поняття механізму-системи. Відповідно до основних ідей механіцизму, робота механізму, як і суспільство загалом, забезпечується функціональною спеціалізацією його частин, а також їх інтеграцією в єдине ціле.

Мікросоціологія (від грец. *mikros* – малий) – галузь соціологічного знання, пов'язана з аналізом повсякденної взаємодії між людьми, соціальних процесів і явищ у відносно невеликих соціальних системах (наприклад, сім'ї, малій соціальній групі тощо).

Мобільність вертикальна (від латин. *mobilis* – рухливий, здатний до швидкого пересування) – зміна становища індивіда, яка викликає підвищення або пониження його соціального статусу.

Мобільність горизонтальна – зміна становища, яка не призводить до підвищення чи пониження соціального статусу індивіда.

Мова – система взаємозв'язків і спілкування між людьми, здійснюваних на основі звуків і символів, що мають умовні, але структурно обґрунтовані значення; форма нагромадження, збереження і передавання людського досвіду.

Модернізація (від фр. *moderne* – сучасний) – складна сукупність економічних, соціальних, культурних, політичних змін, що відбулися в суспільстві у зв'язку з процесом індустріалізації та засвоєнням науково-технічних досягнень.

Модернізм – течія в етносоціології, представники якої пов'язують виникнення нації з модерними часами, тобто періодом, розпочатим Французькою революцією 1789 р. в політиці та індустріальною революцією в економіці.

Молодь – соціально-демографічна спільнота, якій притаманні специфічні фізіологічні, пізнавальні, психічні, культурно-освітні особливості, що характеризують її біосоціальне дозрівання як здійснення її внутрішніх сутнісних сил і соціальних якостей.

Моногамія (від грец. *monos* – один і *gamos* – шлюб) – шлюб між одним чоловіком і одною жінкою.

Мотив – усвідомлена потреба особистості в досягненні певних цілей, бажаних умов діяльності, її ставлення до інтересів ціннісних орієнтацій та їх оцінка, пов'язані з прагненням реалізувати їх на практиці; те, чим керується людина у своїх учинках (свідомо чи несвідомо).

Націогенез (від латин. *natio* – народ і від грец. *genes* – походження) – процес виникнення і розвитку націй.

Нація – етносоціальна спільнота зі сформованою усталеною самосвідомістю своєї ідентичності і самобутності; сукупність людей, об'єднаних спільними культурними, політичними, соціальними та економічними інтересами.

Нонконформізм – стан, що передбачає непогодження індивідів з існуючим ладом, його цінностями та застосування різних форм протесту проти них та існуючої системи.

Норми соціальні – засновані на цінностях правила поведінки; очікування і стандарти, які регулюють дії і вчинки людей та суспільне життя загалом, зміцнюючи стабільність і єдність суспільства.

Нуклеарна сім'я – сімейна структура, яка складається з дорослих батьків і дітей, що перебувають на їх утриманні.

Об'єкти конкретно-соціологічного дослідження – носії певної соціальної проблеми – люди, об'єднані в соціальні спільноти різного типу, соціальні інститути, а також їх життєдіяльність.

Обряди – сукупність символічних стереотипних колективних дій, що втілюють у собі ті чи інші соціальні ідеї, уявлення, норми та цінності і викликають певні колективні почуття.

Одиниці аналізу – елементи вибіркової сукупності (респонденти або люди-носії певної соціальної проблеми), які підлягають відбору і вивченню в процесі конкретно-соціологічного дослідження.

Особистість – усталений комплекс якостей і властивостей людини, які набуваються під впливом відповідної культури суспільства і конкретних соціальних груп та спільнот, до яких вона належить і в життєдіяльності яких бере участь. Термін «особистість» служить для характеристики соціального в людині, а також міри її суб'єктності.

Парадигма (від грец. *paradeigma* – зразок) – термін, уведений американським ученим Т. Куном. Означає визнане всіма наукове досягнення та позицію, які протягом певного часу надають науковцям модель постановки проблем та їх розв'язання. Ця модель лежить в основі теорій, охоплює сукупність основних положень і принципів та специфічний набір категорій і її визнає певне коло вчених. Так, структурні парадигми розглядають організацію, функціонування та розвиток суспільства як єдиного цілого на макрорівні. Інтерпретативні парадигми, навпаки, розглядають людську поведінку на мікрорівні.

Патріархальна сімейна система (від грец. *pater* – батько і *arhe* – влада) – та, в якій влада належить чоловікові і батькові.

Плюралізм (від латин. *pluralis* – множинний) – один із принципів постмодернізму, згідно з яким у світі існує множинність самостійних і незалежних духовних сутностей, явищ і процесів, а в суспільному житті – множинність форм соціального устрою, соціальних груп та їхніх інтересів, багатоманітність соціальних відносин і соціальних інститутів, жодний з яких не є центральним або домінуючим.

Позитивізм – термін, уведений О. Контом, це методологічна позиція в суспільних науках взагалі і соціології зокрема, яка випливає з розуміння суспільства та його закономірностей за аналогією до природи. Вважає, що справді науковим є лише таке знання, яке здобує точним використанням наукового методу, через збирання й аналіз емпіричних даних та послідовну перевірку гіпотез. Згідно з ним, соціологія, як і інші соціогуманітарні науки, повинна бути побудована за зразком природничих наук.

Поліандрія (від грец. *poly* – багато і *aner* – чоловік, чоловічина) – шлюб між одною жінкою і декількома чоловіками.

Полігамія (від грец. *gamos* – шлюб) – шлюб між кількома людьми (багатоженство або багатомужжя).

Полігінія (від грец. *gune* – жінка) – шлюб між одним чоловіком і декількома жінками.

Політичний рух – форма прояву політичної активності людських мас; спільна діяльність об'єднань людей, які різняться за своїми ідейними принципами та доктринами, цілями і засобами їх досягнення, чисельністю і внутрішньою структурою, роллю в політичному житті, ступенем адекватності потребам суспільного розвитку і т. п.

Польове дослідження – соціологічне дослідження, завдання якого полягає в безпосередньому і всебічному вивченні соціального об'єкта в нормальних, природних умовах на відміну від лабораторного дослідження, яке відбувається в штучно створених умовах.

Постіндустріальне суспільство – розроблена Д. Беллом концепція, згідно з якою стверджується виникнення на основі

сучасних індустріальних суспільств суспільства нового типу. У цьому суспільстві домінуючою стане сфера діяльності «білих комірців» (тобто службовців і менеджерів); сформується більш згуртоване статусно-диференційоване суспільство, вільне від класових конфліктів; основним капіталом стануть знання та інформація; людина стане основною метою розвитку, а її самовдосконалення і саморозвиток – необхідною умовою соціального поступу.

Постмодернізм – відображення структурно подібних явищ у суспільному житті та культурі сучасних високорозвинених країн, породжених новою соціокультурною ситуацією останньої чверті XX – початку XXI ст. У центрі цієї ситуації є процес формування специфічного, невідомого раніше типу відносин між людиною і суспільством, коли особистісні риси стають однією з домінант соціального поступу, а розвиток людини виявляється джерелом глобальних економічних, політичних, соціальних, культурних трансформацій.

Потреби – необхідність для людини того, що забезпечує її існування і самозбереження; внутрішні спонукання активності людини, характеристика об'єктивного в особистості.

Предмет конкретно-соціологічного дослідження – найбільш суттєві властивості і відносини об'єкта, що підлягають вивченню за допомогою соціологічних методів.

Примордіалізм (від англ. *primordial* – первісний, споконвічний) – напрям в етносоціології, представники якого дотримуються думки про давність, одвічність існування нації з архайчних часів (наприклад, нація римлян доби Античності).

Проблемна ситуація – у соціології, згідно з В. Ядовим, стан «знання про незнання», тобто необхідність вивчення якоїсь галузі соціального життя, в якій виникає порушення її нормального функціонування.

Просьюмер (від англ. *producer* – виробник; *consumer* – споживач) – один із термінів постмодернізму, який означає сучасну людину в її новій якості, одночасно і як виробника, і як споживача.

Психологічний еволюціонізм – одна з течій соціологічного психологізму; розглядає суспільство як етап космічної

еволюції, в якій кожен подальший етап акумулює досягнення попередніх та будується на них. Згідно з поглядами Л. Уорда, найвищим ступенем еволюції є *соціогенія* (синтез усіх природних сил). Вона характеризується цілеспрямованим і творчим початком, усвідомленим прагненням до прогресу.

Психологія натовпу – одна з течій соціологічного психологізму, яка вивчає поведінку людей у великих групах і натовпах. Поведінка людей у натовпі відрізняється від їх поведінки в нормальних умовах і може призвести до вибухових та непередбачуваних ситуацій. У ранніх соціологічних працях французького соціолога Г. Лебона й сучасних теоріях американського соціолога Н. Смерзера поведінка натовпу розглядається як потенційна загроза нормальному соціальному порядку.

Расово-антропологічна школа – один із натуралістичних, біологізаторських напрямів суспільної думки; представники вважають головними причинами розвитку суспільства – расові особливості, а чистоту раси розглядають як основну спонукальну силу розвитку цивілізації. У соціології цей напрямок представлений працями А. Гобіно.

Раціоналізація (від латин. *rationalis* – розумний) – термін М. Вебера, який характеризує перехід від мимовільних, суб'єктивних традиційних способів поведінки до організації діяльності згідно з раціонально встановленими правилами.

Революція (від фр. *revolution*) – докорінна якісна зміна, різкий стрибкоподібний перехід від одного якісного стану до іншого. У соціології – докорінний переворот у житті суспільства, який призводить до ліквідації віджилого суспільного ладу й утвердження нового.

Редукціонізм (від латин. *reductio* – відведення, зведення до чогось) – пояснення багатогранного феномену за допомогою єдиного визначального фактора. Наприклад, психологічний редукціонізм – пояснення соціальних феноменів за допомогою лише психологічного фактору; марксизм є прикладом економічного редукціонізму, оскільки, у ньому все розмаїття соціальних явищ та історичних змін зумовлене впливом економічних факторів.

Релігійність (від латин. *religio* – благочестя, святість) – характеристика свідомості і поведінки окремих людей, їх груп і спільнот, які вірують у надприродне й поклоняються йому. Характерною ознакою релігійності є релігійна віра, що містить у собі знання й прийняття релігійних ідей, уявлень, догматів як істинних.

Релігія – система вірувань, ритуалів та інституцій, яка пов’язує людей у певні соціальні групи. Згідно з Е. Дюркгеймом, релігія визначається через її соціальні функції: дисциплінарну (забезпечення порядку), «цементуючу» (забезпечення єдності суспільства) та відтворюючу (забезпечення культурної спадщини).

Релятивізм культурний (від латин. *relativus* – відносний) – переконання, що культуру можна зрозуміти лише на основі аналізу її власних цінностей, в її власному контексті.

Репрезентативність (від фр. *representatif* – представницький) – властивість вибірки відображати характеристики досліджуваної генеральної сукупності.

Ресоціалізація – процес засвоєння нових соціальних ролей і статусів, цінностей і знань на кожному етапі життя людини.

Респондент (від англ. *respond* – відповідати) – той, хто відповідає на питання анкети і той, у кого беруть інтерв’ю; еквівалент – той, кого опитують.

Розподіл праці – об’єктивний процес диференціації суспільної праці на окремі види, одночасне співіснування їх у суспільному виробництві.

Розуміюча соціологія (від нім. *verstehen*) – напрям, започаткований М. Вебером, який вважав, що розуміння соціальної дії є основним завданням соціології. Соціолог повинен поставити себе на місце інших людей, щоб зрозуміти зміст їх дій, мету, яку вони перед собою ставлять. Розуміння є тим, що відрізняє соціологію від природничих наук.

Розширена сім’я – сімейна структура, яка охоплює нуклеарну сім’ю, а також інших родичів.

Рольова теорія особистості – соціологічна концепція, що базується на визнанні залежності соціальної ролі людини як

істоти соціальної від очікувань інших людей, пов'язаних з їх розумінням соціального статусу конкретної особистості.

Санкції (від латин. *sanctio* – суворя постанова, припис) – соціальні нагороди і покарання, які сприяють додержанню норм.

Секта – релігійна організація, яка відкидає цінності решти суспільства і вимагає «навернення у свою віру», а також виконання відповідних ритуалів.

Секуляризація (від латин. *secularis* – світський) – процес, за якого вірування в надприродне і пов'язані з ними ритуали піддаються сумніву, а інститут релігії втрачає свій соціальний вплив. Це також явища і процеси, які характеризуються звільненням з-під контролю: а) духовенства як соціальної групи, б) церкви як соціального інституту, в) віри як морально-регулюючої сили.

Сенс (від англ. *meaning* – сенс, значення) – категорія символічного інтеракціонізму. Згідно з цією концепцією, соціальна взаємодія є наслідком смислів, значень, якими соціальні актори наділяють речі та дії.

Символічний інтеракціонізм (від англ. *interaction* – взаємодія) – напрямок соціології, який зосереджується на вивченні соціальних взаємодій (інтеракцій) в їх символічному вираженні (мові, жестах тощо). Виходить із позиції, що індивіди поведуться з речами згідно їх призначення, яке ці речі мають і що призначення речей виявляється в процесі соціальної взаємодії. Виникає як альтернатива до функціоналізму.

Сім'я – інституціоналізована спільнота, яка складається на основі шлюбу та спільній правовій і моральній відповідальності батьків за здоров'я дітей, їх соціалізацію та виховання.

Соціалізація (від латин. *socialis* – суспільний) – способи формування умінь і соціальних установок індивідів, які відповідають їх соціальним ролям; процес становлення особистості, навчання і засвоєння індивідом цінностей, норм, установок, зразків поведінки, притаманних певному суспільству, соціальній спільноті, групі. Основні сфери соціалізації – сім'я, групи однолітків, інститути виховання і освіти тощо.

Соціальна адаптація (від латин. *adaptatio* – пристосування) – пристосування індивіда до умов соціального

існування, чи то політичне середовище, чи робочий колектив, чи культурний простір певного суспільства.

Соціальна гетерогенність (від грец. *heterogenes* – неоднорідний за складом) – одна з можливих характеристик соціальної системи або спільноти, її внутрішня неоднорідність.

Соціальна гомогенність (від грец. *homogenes* – однорідність) – одна з можливих характеристик соціальної системи або спільноти, її внутрішня цілісність і однорідність.

Соціальна група – сукупність людей, які певним чином взаємодіють один з одним, відчують свою приналежність до групи і сприймаються іншими як члени даної групи.

Соціальна диференціація (від латин. *differentia* – відмінність) – розщеплення, розчленування людської життєдіяльності на множинні обмежені простори, дрібні заняття.

Соціальна дія – будь-яка активність індивіда, яка має для нього певний суб'єктивний смисл і орієнтована на інших (за М. Вебером). Вебер виділяє чотири типи соціальної дії: традиційний (визначається звичкою), афективний (визначається емоціями, почуттями), ціннісно-раціональний (визначається цінністю, метою, яка приймається як дане), цілераціональний (визначається використанням різних засобів і можливою зміною цілей для одержання максимальної вигоди).

Соціальна еволюція (від латин. *evolutia* – розгортання) – перенесення еволюційних принципів розвитку природи (боротьби за виживання і природного відбору) на соціальні процеси. Є основним положенням учення Г. Спенсера, який вважав, що в суспільстві, подібно як і в природі, розвиток відбувається від простих форм до складних, різноманітних, але пов'язаних між собою.

Соціальна мобільність (від латин. *mobilis* – рухомий) – рух індивідів, а іноді і груп, між різними позиціями в ієрархії соціальної стратифікації. Системне вивчення соціальної мобільності розпочав П. Сорокін. У сучасній соціології концепція соціальної мобільності вивчає переважно класові позиції в професійній структурі суспільства, рухи між прошарками соціальної структури (мобільність вертикальна і горизонтальна).

Соціальна реформа (від латин. *reformare* – перетворювати) – політичні й соціальні рішення, спрямовані на подолання соціальних конфліктів і проблем. На відміну від революцій соціальні реформи є поступовими і послідовними змінами всередині певного соціального ладу, які мають на меті його вдосконалення.

Соціальна роль – соціальна функція, модель поведінки, яку задає соціальна позиція особистості в системі суспільних або міжособистісних взаємин. Згідно з Н. Смерзеном, соціальна роль – поведінка, яка очікується від людини, що займає певний статус.

Соціальна система (від грец. *systhema* – складене з частин, з'єднане в одне ціле) – упорядковане, цілісне утворення, що охоплює окремих індивідів і соціальні спільноти, об'єднані різноманітними зв'язками і взаємовідносинами, специфічно соціальними за своєю природою.

Соціальна солідарність (від фр. *solidarite* – однаковість, спільність інтересів) – зв'язність або ступінь зв'язаності, яка проявляється в суспільстві, соціальній спільноті або групі. Термін уведений Е. Дюркгеймом, який вважав, що база соціальної солідарності є різною в простих та складних суспільствах. У перших із них соціальна солідарність базується на відносинах роду, прямих зв'язках та спільних цінностях і є механічною солідарністю. Органічна солідарність властива складним суспільствам і базується на поділі праці та зростанні взаємозалежності членів суспільства.

Соціальна спільнота – реально існуюча сукупність індивідів, придатна для емпіричної фіксації, яка характеризується відносною цілісністю і здатністю виступати як самостійний творчий суб'єкт історичної та соціальної дії.

Соціальна стратифікація (від латин. *stratum* – прошарок) – ієрархічно збудовані структури соціальної нерівності, які існують у кожному суспільстві. У різних суспільствах і можливі різні форми соціальної нерівності: касты, стани, класи. Факторами поділу на страти можуть бути прибуток, багатство, престиж, освіта, фах, вік тощо. Члени однієї страти мають, зазвичай, подібний спосіб життя і можуть усвідомлювати свою приналежність до неї.

Соціальна структура (від латин. *structura* – будова) – відносно стійкий та впорядкований зв'язок елементів суспільства, якими виступають люди, соціальні ролі і статуси, соціальні спільноти та інститути. Елементи структури взаємопов'язані і взаємодіють, вступаючи в соціальні відносини між собою.

Соціальний дарвінізм – біологізаторські течії в соціології, які намагаються звести закони розвитку суспільства до біологічних закономірностей природного відбору, виживання найбільш пристосованих, до установок теорій інстинкту, спадковості тощо. Суспільство розглядається як безструктурна сукупність властивостей або елементів, а еволюція – як процес змін, що відбувається завдяки випадковим варіаціям.

Соціальний інститут (від латин. *institutum* – заклад) – сталий механізм самоорганізації спільного соціального життя людей, орган управління ним.

Соціальний прогрес (від латин. *progressus* – рух уперед) – властивість реальних процесів у суспільстві, що полягає у висхідному русі від нижчого до вищого, від менш досконалого до більш досконалого, розвитку нового і передового.

Соціальний процес (від латин. *processus* – проходження, просування) – послідовна зміна станів або рух елементів соціальної системи та її підсистем, будь-якого соціального об'єкта. Соціальними процесами є поділ праці, утворення політичних партій, конкуренція тощо. Для символічного інтеракціонізму соціальний процес або соціальний акт є взаємодією індивідів у групі, спільноті або суспільстві і ототожнюється з постійними змінами і розвитком.

Соціальний статус (від латин. *status* – стан узагалі, стан справ тощо) – позиція людини в суспільстві, пов'язана з певними правилами і обов'язками; становище індивіда і соціальної групи стосовно інших індивідів та груп, що визначається за соціально вагомими для даної суспільної системи ознаками (освітніми, фаховими та ін.).

Соціальний факт (від латин. *factum* – те, що є зробленим, доконаним) – одинична суспільно значуща подія або певна сукупність однорідних подій, типових для тієї чи іншої

сфери суспільного життя або характерних для певних соціальних процесів. Згідно з Е. Дюркгеймом, це елемент соціальної реальності, що його слід розглядати як річ; він існує незалежно від суб'єкта і його треба вивчати так само об'єктивно й неупереджено, як вивчають річ у природничих науках.

Соціальні рухи – різні форми колективної дії, спрямовані на соціальну реорганізацію; функціонують неформально, хоч деякі з них можуть згодом інституціоналізуватися. За Е. Гідденсом, можна виділити чотири основні типи соціальних рухів: демократичні, екологічні, робітничі, рухи за мир. Деякі дослідники додають до них феміністичні (тобто жіночі), релігійні (на зразок ісламської революції) та інші нові рухи сучасності, які виникли порівняно нещодавно.

Соціація – свідоме взаємодія індивідів. Є складною формою усупільнення, яка охоплює соціальні процеси (передусім взаємодію особистостей), соціальні типи (людей з певними соціальними якостями, як-от тип аристократа чи відступника) та моделі (розширення кордонів соціальних груп із посиленням вияву індивідуальності).

Соціокультурні уявлення – первинні орієнтації та регулятиви в просторі культури суспільства, соціальних спільнот і груп, які формуються на основі повсякденного досвіду.

Соціологізм – принцип специфічності й автономності соціальної реальності, визнання її домінування над окремими індивідами.

Соціологія (від латин. *societas* – суспільство і від грец. *logos* – учення) – наука про становлення та функціонування соціальних спільнот, з яких складається суспільство і між якими утворюються певні соціальні відносини та взаємодія, а також про людину соціальну – творця цих спільнот і головного суб'єкта історичного розвитку.

Спілка-гезельшафт (від нім. *gessellschaft* – суспільство є асоціація) – терміни Ф. Тьонніса, які описують два ідеальні типи соціальних відносин та зв'язків. Спільнота гемайншафт – поняття, яке описує відносини, що є мимовільними, емоційними, пов'язаними із соціальним статусом особи, довготривалими та органічними. Це відносини, які переважають у простих

суспільствах. Спілка-гезельшафт, або суспільство – поняття, яке описує відносини, що є індивідуалістичними, безособовими, конкурентними та контрактними. Ці відносини притаманні сучасним індустріальним суспільствам із добре розвинутим поділом праці.

Спостереження – метод цілеспрямованого, планомірного, певним чином фіксованого сприйняття об'єкта, що досліджується; служить певним пізнавальним цілям; може підлягати контролю й перевірці.

Структурний функціоналізм – напрям у соціології та антропології, який вбачає головну мету у вивченні механізмів і структур, що забезпечують цілісність, стабільність і сталість соціальної системи. Розрізняють два основні підходи: а) структурний, який іде від аналізу різноманітних структур до виявлення виконуваних ними функцій; б) функціональний, коли визначається певна сукупність функціональних вимог, а згодом виявляються різні структури, які ці функції виконують.

Суб'єкт політичний (від латин. *subjectum*) – окрема людина, соціальна спільнота або соціальний інститут, здатні приймати політичні рішення, реалізувати їх у політичній практиці або контролювати їх реалізацію, та спроможні відповідати за свої рішення.

Субкультура – культура певної соціальної спільноти, яка складається із сукупності переконань, цінностей, норм, зразків поведінки, що відрізняють її від культури більшості членів суспільства.

Суперкультура – культура, створена конкретним суспільством, що передається з покоління в покоління.

Суспільство – найзагальніша система взаємозв'язків і взаємовідносин між людьми, соціальними групами, спільнотами та соціальними інститутами. Згідно з Н. Смелзером, це об'єднання людей, яке має певні географічні кордони, спільну законодавчу систему і певну національну (соціокультурну) ідентичність.

Теорії індустріального суспільства – сукупність поглядів на походження і природу сучасних західних «розвинутих» суспільств та їх відмінності від «традиційних» суспільств.

Термін «індустріальне суспільство» запровадив К. Сен-Сімон, започаткувавши теоретичну лінію, продовжувачами якої були О. Конт, Г. Спенсер, Е. Дюркгейм, а згодом – Р. Арон і У. Ростоу. Основні принципи: а) визнання закономірності переходу від «традиційних» до «індустріальних» суспільств, заснованих на машинному виробництві, фабричній організації і дисципліні праці, національній системі господарства з вільною торгівлею і спільним ринком; б) «логіка індустріалізації» веде суспільства до зростання подібності між ними; в) індустріальний розвиток відбувається паралельно з демократизацією суспільно-політичного життя, проголошенням рівних громадянських прав; особливостями індустріального суспільства є соціальна стратифікація і пов'язана з нею соціальна мобільність; г) класова боротьба замінюється мирним розв'язанням соціальних конфліктів на базі реформування суспільної системи; д) відбувається зміцнення національної ліберально-демократичної держави.

Теорії постіндустріального суспільства – розвиток системи ідей, закладених у теоріях індустріального суспільства, здійснений Д. Беллом та іншими сучасними соціологами. Центральна ідея – перехід від індустріального до постіндустріального суспільства, який визначається: а) відповідним переходом від економіки, що виробляє товари, до обслуговуючої економіки і створення розгалуженої сфери послуг, в якій задіяна більшість працездатного населення; б) змінами в соціальній структурі (класовий поділ остаточно поступається місцем професійному, фаховому); в) центральним місцем теоретичного знання, яке визначає політику, і висуненням у центр соціального життя вчених, науковців та інтелектуалів взагалі; г) створенням нових інтелектуальних технологій, здатних зберігати довкілля і заощаджувати природні ресурси. На відміну від індустріального суспільства, де основним був конфлікт між працею і капіталом, у постіндустріальному суспільстві основний конфлікт знаходить прояв у боротьбі між знаннями і некомпетентністю.

Теорії референтної групи – концепції, які виникають унаслідок кризи макроструктурних уявлень про суспільство

та нездатності надшироких соціальних утворень забезпечити комфортне самопочуття й існування особистості, в усій їх розмаїтості. Під референтною групою в соціології розуміється соціальна група, на яку індивід орієнтує свою поведінку, до якої належав у минулому, належить тепер та хотів би належати в майбутньому.

Теорії соціальної установки – концепції, згідно з якими в основі людської діяльності лежать стійкі схильності і нахили, готовність індивіда або соціальної групи до дії, зорієнтованої на соціально значимий об'єкт. Ці концепції є вихідними в проведенні прикладних емпіричних досліджень, особливо при вивченні суспільної свідомості взагалі і громадської думки зокрема, різних видів соціальної поведінки.

Теорія конвергенції (від латин. *convergere* – наближатися, сходитися) – концепція, розроблена П. Сорокіним, а також іншими сучасними соціологами. Центральна ідея – виникнення в майбутньому нової цивілізації внаслідок зближення різних соціальних систем (наприклад, капіталізму і соціалізму) при збереженні нею позитивних рис і цінностей кожної з них.

Типи панування – згідно з М. Вебером, легітимні форми владарювання: а) легальне (базується на визнанні законності використовуваних правил і норм); б) традиційне (базується на встановленій вірі у святість традицій); в) харизматичне (базується на відданості неординарним особам вождів, героїв тощо).

Універсалії культурні (від латин. *universalis* – усезагальний) – риси, притаманні всім культурам.

Установка – загальна орієнтація людини на певний соціальний об'єкт, яка передуює дії і виражає схильність діяти певним чином стосовно даного об'єкта; містить широкий спектр взаємодії особистості та соціального середовища і проявляється на трьох рівнях: когнітивному (пізнавальному), афективному (емоційно-почуттєвому) і поведінковому (поведінково-вольовому).

Феноменологічна соціологія (від грец. *phainomenon* – те, що є, явище) – напрям у теоретичній соціології, який стверджує, що все знання є соціально створеним і орієнтованим на певні практичні проблеми. Основною метою є аналіз та опис

щоденного життя, бо хоча воно й сприймається людьми як дане, треба показати, як воно створюється. Цей напрям започаткований у працях А. Шюца.

Формальна соціологія – напрям у теоретичній соціології, пов'язаний насамперед з ім'ям Г. Зіммеля. Вважає, що об'єктом аналізу повинна бути форма соціальних відносин; вивчає зв'язки, які відрізняються за суттю, але демонструють певні формальні властивості.

Харизма – здатність деяких лідерів вселяти своїм послідовникам віру в їх надлюдські здібності.

Церква – релігійна організація і соціальний інститут, що діє в суспільстві і має з ним тісний зв'язок.

Цінності – значимість явищ і предметів реальної дійсності з погляду їх відповідності або невідповідності потребам суспільства, соціальних спільнот і груп та особистості; моральні та естетичні вимоги, які виробила загальнолюдська культура.

Чиказька школа – соціологічна традиція університету Чикаго (США). Основні характерні риси: а) органічне поєднання емпіричних досліджень з теоретичними узагальненнями; б) висування гіпотез у рамках єдиної організованої та скерованої на конкретні практичні цілі програми; в) розробка урбаністичної соціології з дослідженням специфічно міських проблем, підпорядкованих ідеї встановлення соціального контролю і згоди.

Лекция 1. Предмет и метод социологии

1. Объект и предмет социологии

Впервые термин «социология», что значит «учение об обществе», употребил французский ученый Огюст Конт (1798–1857). Однако общество изучают и другие научные дисциплины, например, социальная философия, политическая экономия, история, социальная психология, демография. Следовательно, необходимо определить существенное отличие социологии от данных дисциплин, а для этого обговорить предмет и объект социологии.

Объект исследования науки – это часть мира, существующая независимо от нашего знания о ней. Когда данная реальность характеризуется через определенные понятия любой наукой, объект исследования становится предметом науки. Например, физический мир становится предметом физики, когда он характеризуется через понятия гравитация, инерция и т. д. Таким образом, предмет науки – это логически взаимосвязанная система фундаментальных понятий, описывающих объект исследования.

Предмет социологии определяется учеными по-разному. Основатель социологии, О. Конт, определял ее как науку о фундаментальных законах развития общества, которое подчиняется только естественным, природным законам. С этой точки зрения историю творят не великие личности, а объективные законы. Социологическое учение О. Конта включает две основные части: социальную статику, которая описывает законы существования общества и социальную динамику, характеризующую законы и этапы изменения общества (то есть структуру и эволюцию общества). Социология должна опираться на факты, доступные эмпирическому наблюдению, и отказаться от «неразрешимых», метафизических вопросов, которые нельзя подтвердить или опровергнуть данными опыта. Факты необходимо исследовать в рамках систем. Высший вид системы – общество, человечество в целом. Подчеркивая общность с естественными науками, О. Конт называл социологию «социальной физикой».

Другой основоположник социологии, Г. Спенсер (1820–1903), утверждал, что *предмет социологии* – процессы образования, развития, структура и функции социальной группы как продукта взаимодействия людей. Э. Дюркгейм (1858–1917) считал, что предмет социологии – «социальные факты», понимаемые как любой образ действия, способный оказывать на индивида внешнее давление и существующий независимо от него.

Таким образом, *социология* – наука о социальных институтах, их генезисе и функционировании.

М. Вебер (1864–1920) характеризовал социологию как науку о социальном поведении. Элементарная частица поведения индивида в обществе – *социальное действие*, которое выстраивает систему отношений между людьми. *Общество* с этой точки зрения понимается как совокупность действующих индивидов, каждый из которых стремится к достижению собственных целей.

2. Методы социологии

Научный метод – это совокупность различных приемов, способов и средств, с помощью которых приходят к научным истинам.

Методология – учение о методах научного познания. Задача методологии – открывать, обобщать и объяснять методы научного познания.

Специфика социологического метода – в сочетании теоретических и практических методов.

I. *Теоретические методы* зависят от того, к какой социологической школе относится исследователь. Таким образом, теоретические установки определяются характером того направления, которое используется в методологии. Исходя из этого, можно перечислить столько теоретических методов, сколько научных парадигм (истин) признано в социологии. Можно перечислить несколько примеров:

1. Позитивистское понимание метода социологии. Основателем позитивизма считается О. Конт. Особенность позитивистской методологии в том, что в изучение общества вносятся принципы естественных наук. С этой точки зрения само общество может основываться на научных принципах.

2. Марксистский метод исходит из признания того, что общество постоянно эволюционирует благодаря совершенствованию производства. Принцип экономического детерминизма (обусловленности) предполагает, что деятельность людей подчиняется действию объективных законов развития общества, прежде всего экономических.

3. Метод «понимающей социологии» М. Вебера, Г. Зиммеля утверждает, что цель исследования общественных явлений – в их понимании. Социология должна понимать смысл действий индивидов, который они сами подразумевают, поступая тем или иным образом. Следовательно, основной метод социологии состоит не в объяснении, как в естественных науках, а в интерпретации, толковании смысла социального действия.

4. Метод структурного функционализма (Т. Парсонс, Р. Мертон) раскрывает роль отдельных элементов по отношению к структуре общества в целом и сущность выполняемых ими функций. Задача структурного функционализма – поиск средств гармонизации различных структур общества, чтобы общество развивалось как стабильная система, все части которой хорошо взаимодействуют, хотя каждая и имеет свою функцию. Важным тут оказывается изучение связи между явлениями внутри системы.

II. *Практические методы* – конкретные методы проведения эмпирических социологических исследований. Среди них определяются:

а) методы сбора социологических данных (опрос, наблюдение, анализ документов, эксперимент);

б) методы обработки и обобщения социологической информации.

3. Структура социологии

Большинство современных ученых придерживаются концепции трех уровней социологического знания.

Первый уровень – это фундаментальные общесоциологические теории. Теоретическая социология близка социальной философии в анализе основных понятий социологии: общества, личности, прогресса, класса и т. п. На данном уровне изу-

чаются общие вопросы строения и функционирования общества, проблемы формирования социальных структур.

Второй уровень – прикладная социология. На этом уровне проводятся социологические исследования двух видов. Во-первых, это теоретические исследования – определение целей и задач исследования, объекта и предмета исследования, теоретическая интерпретация понятий, операционализация понятий (перевод в какие-то единицы, переменные, графики), а также выдвижение и проверка гипотез. Во-вторых, на этом уровне осуществляются эмпирические исследования, подготавливается инструментарий исследования (например, анкеты или вопросники для интервьюирования).

Теории среднего уровня (термин предложен американским социологом Р. Мертоном) включают в себя теории социальных институтов (социология семьи, образования, науки, религии, искусства, политики, труда и т. д.); теории социальных общностей (социология малых групп, организаций, слоев, классов, территориальных общностей и др.); теории социальных процессов (социология процессов социального развития, процессов интеграции и дезинтеграции общества, конфликтов, урбанизации, общественных движений и т. п.). Теории среднего уровня связаны и с теоретической, и с прикладной социологией.

4. Функции социологии

Основные функции социологии можно охарактеризовать следующим образом:

1. *Гносеологическая* (теоретико-познавательная) функция развивает познавательные средства науки, то есть общие и специальные теории развития общества в целом и отдельных его структур. К средствам познания относятся также методы сбора первичной эмпирической информации, логические и математические приемы ее обработки, средства фиксации и объяснения фактов. Сюда же включается и *критическая функция социологии*, так как познание нового связано с переосмысливанием предыдущего знания. Критическая функция дополняется оценкой изучаемых объектов, поэтому дополняется аксиологической (оценочной) функцией.

2. *Прогностическая функция* осуществляет научное предвидение социального развития общества в целом или отдельных его звеньев и подсистем.

3. *Праксеологическая функция* связана с прикладной социологией и реализуется в практических рекомендациях, которые социологи предлагают заказчикам исследования, различным управленческим или коммерческим структурам.

4. *Идеологическая функция* связана с тем, что социология отражает социальные интересы различных слоев общества, именно поэтому социологические теории различаются не только по моделям структуры общества, но и по политической ориентации авторов. В какой-то мере социология является теоретическим обоснованием различных политических направлений.

Лекция 2. История социально-политической мысли

1. Предпосылки возникновения современной социально-политической мысли

Социальное знание возникло вместе с появлением общества и становлением культуры. Например, восточные и античные цивилизации более двух тысяч лет назад сформировали теоретически осмысленные, юридически оформленные и практически эффективные этико-политические системы социального регулирования.

Социальные теории развивались в Европе с конца XVI до середины XIX века представителями различных философских направлений. Например, представители концепции «естественного права» Ф. Бэкон (1561–1626), Дж. Локк (1632–1704), Т. Гоббс (1588–1679), Д. Дидро (1713–1784), Ж.-Ж. Руссо (1712–1778), Ш.-Л. Монтескье (1689–1755) обсуждали способы такого устройства общества, которое защищало бы естественные неотъемлемые права человека (на жизнь, свободу и приобретение собственности).

«Естественное право» – это совокупность неотъемлемых принципов и прав, вытекающих из природы человека и не зависящих от социальных условий. Естественное право противопоставляется позитивному (то есть реально действующему) праву, во-первых, как совершенная идеальная форма несовершенной существующей; во-вторых, как норма, вытекающая из природы человека и потому остающаяся постоянной и неизменной величиной.

Основные пункты теории естественного права:

1. Исследование природы человека исходит из представления о добре и зле. Те представители теории естественного права, которые утверждали, что «человек по природе своей добр», считали, что «естественное» догосударственное состояние было «золотым веком человечества». Те же, кто полагал, что человек по природе своей зол, считали, что естественное состояние общества до возникновения государства было «войной всех против всех» (*Bellum omnium contra omnes*).

Впервые это понятие было введено **Т. Гоббсом** в трактате «Левиафан».

2. Теория общественного договора объясняет происхождение гражданского общества, государства и права как результат соглашения между людьми.

Общественный договор подразумевает, что люди частично отказываются от суверенитета и передают его власти, чтобы получить и поддержать общественный строй через государство и право.

3. Утверждение естественных неотъемлемых прав человека – на жизнь, свободу и приобретение собственности.

Примеры применения теории естественного права. Под влиянием теории естественного права были составлены такие законодательные акты, как «Декларация независимости США» от 4 июля 1776 г.; «Декларация прав человека и гражданина» 1789 г. во Франции также отражает идеи естественного права, статья 2-я этой декларации гласит: «Цель всякого естественного союза – обеспечение естественных и неотъемлемых прав человека».

Представители теории естественного права. **Т. Гоббс** (1588–1679) создал систему механистического материализма. В полемике с Декартом отверг существование особой мыслящей субстанции, доказывал, что мыслящая вещь – материальна. Утверждал, что чувственные качества – не свойства самих вещей, а свойства их восприятия. Признавал два метода познания: *логическую дедукцию* рационалистической «механики» и *индукцию* эмпирической «физики». Главная философская работа – трилогия «Основы философии», которая состоит из трех частей: «О теле» (1655), «О человеке» (1658), «О гражданине» (1642). Основной обществоведческий трактат – «Левиафан, или Материя, форма и власть государства церковного и гражданского» (1651). Гоббс – один из основателей «договорной» теории происхождения государства. Государство – результат договора между людьми, положившего конец естественного догосударственного состояния «войны всех против всех». Гоббс придерживался принципа изначального равенства людей.

Отдельные граждане посредством общественного договора добровольно ограничили свои права и свободы в пользу государства, задача которого – обеспечение мира и безопасности. Гоббс придерживался принципа правового позитивизма, который состоит в том, чтобы признавать в качестве правовых норм только нормы позитивного (то есть наличного, действующего сейчас) права и сводить любое право к нормам, действующим в данную эпоху, несмотря на то, справедливо это право или нет. Гоббс превозносил государство как абсолютного суверена, считал, что лучшая форма правления – монархия. Гоббс отстаивал необходимость подчинения церкви государству, считая, что религия – орудие государственной власти для обуздания народа.

Этика Гоббса исходит из его представления о природе человека. Основа нравственности – «естественный закон» – стремление к самосохранению и удовлетворению потребностей. Добродетели зависят от разумного понимания блага, а моральный долг – это гражданские обязанности, вытекающие из общественного договора.

Джон Локк (1632–170) определял личность через непрерывность сознания. Ум – «чистая доска» (*tabula rasa*), то есть, вопреки Декарту и другим рационалистам, Локк утверждал, что люди рождаются без врожденных идей, знания определяется только опытом, полученным чувственным восприятием.

Таким образом, Локк был представителем эмпиризма в теории познания. В политической философии он был представителем либерализма. В работах «Опыт о веротерпимости», «Послания о веротерпимости» (1-е вышло в 1689 г., 2 и 3-е – в 1692 г., 4-е – в 1706 г.), а также «Право народа на восстание против тирании», «Размышления о славной революции 1688 года» развивал теорию взаимоотношений народа и государства, гражданского и политического общества. Локк считал, что государство создано для гарантии естественных прав и законов. Локк был сторонником конституционной монархии, теории общественного договора. Как теоретик гражданского общества выступал за правовое демократическое государство, за подчиненность короля и лордов закону. Предложил разделение

властей на законодательную и исполнительную ветви, отдавая приоритет законодательной.

Гуго Гроций заложил нормы международного права, основываясь на естественном праве. В работе «Комментарий о праве добычи» были обозначены принципы, которые оказались в основе его работы по международному праву «*De jure belli ac pacis*» («О праве войны и мира») 1625 г. В «*Mare Liberum*» Гуго Гроций сформулировал новый принцип, что море – международная территория и все народы могут свободно использовать его для торговли. Однако с Голландией конкурировала Великобритания, и для обоснования прав Великобритании Джон Селден (1584–1654) в трактате «*Mare Clausum*» («Закрытое море», 1635) доказывал, что море имеет свойство сухопутной территории, и поэтому Великобритания притязает на установление суверенитета над морскими просторами. Гуго Гроций в трактате 1625 г. «*De jure belli ac pacis libri tres*» («Три книги о праве войны и мира»), посвященном Людовику XIII обосновал правовые нормы, связанные с ведением войны.

В книге I Гроций развивает вопросы теории войны и природной справедливости, рассматривая вопросы «справедливой» войны.

Книга II определяет три «справедливых» причины для войны: самооборона, возмещение убытка и наказание, а также детально анализирует основные международно-правовые институты.

Книга III обращается к вопросу, какими нормами руководствоваться, когда началась война, а также намечает пути к скорейшему прекращению войн. К 1775 г. было уже 77 изданий этой работы на латыни, голландском, французском, немецком, английском и испанском языках.

Шарль Луи Монтескье (де Секонда, барон Ля Брэд и де Монтескье, 1689–1755) был сторонником географической школы, приоритет в развитии цивилизаций отдавал условиям географической среды. Отстаивал идеи либерализма и представительной демократии. В трактате «О духе законов» (1748), в книге I «О законах вообще» развивал идеи естественного

права, доказывал, что потребность людей в обществе, в общих законах детерминирует образование государства. Для образования государства (политического общества) и установления общих законов необходимо гражданское общество, единство воли многих людей.

Монтескье обосновывает либеральную идею о том, что свобода может быть обеспечена только законами. Свобода определялась, как право делать все, что разрешено законами. Монтескье доказывал, что необходимо разделение властей на законодательную, исполнительную и судебную. Монтескье отметил также связь законов с климатом, а также соответствие между законами и принципами правления.

В рассуждениях о трех различных образах правления обосновывал, что для демократической республики – это честь и добродетель, для аристократической – умеренность; для монархии – честь; для деспотии – страх. Доказывает, что миром управляет не божественный промысел, а общие причины морального и физического порядка, определяющие «дух народа». (Климат + религия + законы + принципы правления + примеры прошлого + нравы + обычаи = дух народа). Законодатель должен соотноситься с духом нации, тогда будет осуществляться политическая свобода.

Монтескье утверждал основополагающие принципы политического либерализма как приоритет индивидуальной свободы, базирующейся на принципах естественного права – разграничение сфер государства и гражданского общества, а также разделение властей.

Франсуа Мари Аруэ Вольтер (1694–1778) стал символом вольнодумства, которое в XVIII в. называли *вольтерьянством*. Сенсуалист, но противник материалистической философии, при этом выступал против религиозности, в статьях критиковал религиозные представления церкви, религиозную мораль, обличал преступления церкви. Теоретически был сторонником естественного права, отстаивал идеалы свободы, собственности, безопасности и равенства, однако считал, что позитивные законы нужны, так как «люди злы». Его взгляды на взаимоотношения Бога и мира называются деизм: Бог сотворил Вселенную и в ее

дела не вмешивается. При этом Вольтер считал, что религию надо сохранять как «узду для народа»: «Если бы Бога не было, его надо было бы выдумать». Трактаты «Философские письма» (1734), «Карманный философский словарь» (1764) являются частью его огромного литературного наследия. Вольтер был сторонником социального неравенства, просвещенного абсолютизма и выступал против образования простого народа.

Дени Дидро (1713–1784) основал «Энциклопедию, или Толковый словарь наук, искусств и ремесел» (1751) вместе с Монтескье, Вольтером, а также написал множество пьес. По своим философским взглядам был материалистом. Отрицал дуалистическое представление о раздвоении материального и духовного начала, утверждал, что существует только материя, обладающая чувственностью, а сложные и разнообразные явления – результат движения ее частиц. Политические взгляды Дидро – теория просвещенного абсолютизма.

Литературно-философское творчество **Ж.-Ж. Руссо** развивало такое культурное течение, как сентиментализм, ориентированное на приоритет чувства, а не разума.

Возможности построения справедливого для всех общества обговаривали сторонники «утопического социализма» **К.-А. Сен-Симон** (1760–1825), **Р. Оуэн** (1771–1858), **Ш. Фурье** (1772–1837).

Концепцию сильного и эффективного государства разрабатывали **И. Кант** (1724–1804), **Г. Ф. В. Гегель** (1770–1831). В XIX в. возникла социология, которая источником знания об обществе провозгласила не философские идеи, а эмпирические методы. Социология первая в ряду гуманитарных наук сделала практические методы базой для теоретических обобщений.

2. Классическая западная социология середины XIX – начала XX в.

В самом начале становления социологии как научной дисциплины в ней определилось несколько направлений: позитивистское, органическое, марксистское, «понимающая социология», теория «социальной солидарности».

1. *Позитивизм* был изобретен основателем социологии О. Контом (1798–1857). Он считал, что социология отделится от

спекулятивных наук типа философии и будет основываться на практическом знании. Основной метод позитивизма – перенос методов естественных наук в социальные. Важнейшие работы О. Конта: 6-томный «Курс позитивной философии» (1830–1842), 4-томная «Система позитивной политики» (1851–1854).

Выстраивая иерархию основных наук, он последовательно расположил их по мере усложнения – математика, астрономия, физика, химия, биология и социология. Во главе иерархии оказалась социология, которая подобно другим фундаментальным наукам должна описывать единые законы развития и функционирования общества, которые неотделимы от законов природы. Конт назвал основополагающие принципы социологии: эмпиризм, позитивизм, физикализм.

Принцип эмпиризма предполагает, что единственным источником истинной науки является опыт.

Принцип позитивизма утверждает, что предметом социологии являются только факты, а не «трансцендентальное бытие или мнимая сущность вещи».

Принцип физикализма определяет, что самыми совершенными понятиями являются те, которые создала физика, и к ним следует сводить все научные знания.

Таким образом, О. Конт стремился избавить социологию от понятий, которые не основываются на физическом поведении людей. Методы социологии подобны принципам исследования естественных наук. Методологически учение О. Конта разделено на *социальную статику и социальную динамику*.

Социальная статика – описывает законы существования общества. Основным элементом социальной статики выступает гармония элементов общества, основанная на солидарности. То, что противоречит закону «социальной гармонии» – классовая борьба, революция – признается незаконным и неразумным. Фундаментом общественного благополучия провозглашаются «любовь как принцип, порядок как основание и прогресс как цель».

Социальная динамика наряду с общенаучными использует наиболее важный метод социологии – исторический. Ее задача – описание движущих сил в развитии общества. Сюда

причислены экономические условия, географическая среда, но самым мощным фактором, движущим общественный прогресс, провозглашается разум. Этапы истории связаны с развитием общественного сознания.

Идейной основой социологической концепции О. Конта стал «закон трех стадий», согласно которому общество в своем развитии проходит три этапа:

а) *теологическая стадия* – господство религиозных представлений в обществе. Этому этапу соответствует такая форма социально-политической организации, как военное господство;

б) *метафизическая стадия* – в этот период философия играет ведущую роль в жизни общества и преобладает феодальная форма управления обществом;

в) *позитивная стадия* наступает, когда позитивные, научные знания применяются к решению общественных проблем и служат основой социальной политики. Это этап расцвета промышленной цивилизации. В целом можно сказать, что социологическое учение О. Конта стремилось найти способы построения гармоничного общества, основанного на принципах солидарности.

2. *Органическое направление* стремится отобразить однородность, сходство изменений в природе и обществе.

Автор теории социальной эволюции **Г. Спенсер** (1820–1903) утверждал, что «невозможно понимание истин социологии без рационального понимания истин биологии». Его система «синтетической философии» изложена в работах «Основные начала» (1862), «Основания биологии» (1864–1867), «Основания психологии» (1879–1893), «Основания социологии» (в 3-х томах, 1876–1893); важными исследованиями также являются «Социальная статика» (1851).

Изучая идеи Г. Спенсера, можно отметить, что базовые принципы его теории – *органицизм* и *эволюционизм*. *Принцип органицизма* в анализе общественной жизни базируется на аналогии общества с биологическим организмом. Таким образом, если общество подобно гармонично развивающемуся организму, который функционирует в силу взаимодействия составляющих

его частей, то идеальным состоянием общества является равновесие, нарушение которого представляет опасность. К тому же общество, как и любой организм, имеет свою структуру и возраст. Аналогию нельзя сводить к тождеству. В организме часть существует ради целого, общество же существует для блага своих членов. Проведение аналогии между обществом и организмом предшествовало системному подходу в социологии.

В естественном общественном организме различаются следующие уровни: индивиды, социальные институты и общество в целом. Г. Спенсер распространил в понятийном аппарате социологии термин «социальный институт». Всего он определил шесть категорий институтов: домашние (семейные), обрядовые, политические, церковные, профессиональные и промышленные, посвятив их анализу большую часть «Оснований социологии». *Принцип эволюционизма* описывает, как общество растет, увеличиваясь в размерах, и как его сложность приводит к дифференциации. Благодаря функционированию отдельных частей выстраивается новая структура, которая и определяет целое в его новом виде.

Закон общественного развития гласит: рост общества согласуется с его дифференциацией (разделением) и структуризацией (усилением и закреплением неравенства).

3. *Марксистское направление* основывается на принципе детерминизма, то есть обусловленности общественного развития внешними факторами, прежде всего экономическими. *Марксизм* – направление в философской мысли, основатель которого, К. Маркс (1818–1883.) в работах «К критике политической экономии» (1859), «Капитал» (1867) доказывал, что в основании общественной жизни людей лежит хозяйственная деятельность. Диалектический метод Г. В. Ф. Гегеля К. Маркс использовал в своей материалистической концепции. Маркс применяет три закона диалектики Гегеля, но вместо Мирового Духа Гегеля в концепции Маркса описывается движение саморазвивающейся материи. С точки зрения Маркса, в диалектическом единстве производственных отношений и производительных сил развивается человеческая история, как история экономики, хозяйства и революции.

Способ производства материальных благ составляет экономический базис общества, который определяет, как функционирует идеологическая надстройка.

Каждому уровню развития производительных сил соответствует свой способ производства и, соответственно, своя общественно-экономическая формация (ОЭФ). История человечества, согласно марксизму, насчитывает четыре общественно-экономические формации, в каждой из которой присутствуют два основных антагонистических (противоборствующих) класса: эксплуататоры и эксплуатируемые:

- в рабовладельческой ОЭФ – это рабовладельцы и рабы;
- в феодальной – феодалы и крепостные;
- в капиталистической – буржуазия и пролетариат.

Смена общественно-экономических формаций происходит с помощью революций, и в ходе исторического развития, с точки зрения марксизма, приведет к установлению коммунизма, при котором исчезнет эксплуатация и возрастет общественное богатство. Таким образом, только первобытнообщинная и коммунистическая формация свободны от классового деления общества: первобытная из-за примитивизма и отсутствия производства, коммунистическая из-за обобществления производства.

4. *«Понимающая» социология Г. Зиммеля (1858–1918) и М. Вебера (1864–1920)* признавала своим предметом только индивида, поскольку он обладает осознанием, мотивацией своих действий и рациональным поведением. В работе «Протестантская этика и дух капитализма» (1905) М. Вебер доказал, что существует взаимосвязь между господствующей в обществе религиозной моралью и экономической деятельностью. Следовательно, разные типы религиозной веры по-разному мотивируют отношение людей к труду.

М. Вебер доказал, что возникновение капитализма в Европе имело не только социально-экономические предпосылки, как считал К. Маркс, но и духовные истоки, среди которых важнейшая роль принадлежит религиозной этике протестантизма, внушавшей человеку ценность бережливого отношения к труду, что сформировало предпосылки капиталистического

предпринимательства. В процессе развития европейской цивилизации усиливались рационалистические начала в разных сферах общества: экономике, науке, политике и искусстве.

С точки зрения М. Вебера, сущность общества определяют индивиды, их социальное действие, которое является простейшей единицей социального поведения.

Два основных признака социального действия – осмысленный характер действия и ориентация на ожидаемую реакцию других лиц.

М. Вебер составил следующую типологию социальных действий:

- 1) целерациональное (направлено на достижение успеха);
 - 2) ценностно-рациональное (стремится воплотить общественные идеалы);
 - 3) традиционное (следует нормам, принятым в культуре);
 - 4) аффективное (действие на уровне эмоциональной реакции).
- Следовательно, задача социологии – понять смысл и значение человеческих действий и соотнести их с пониманием общественных ценностей.

Когда эволюционирует общество, изменяется коллективное сознание, и корректируются ценности. Постоянное соотношение социальной действительности и общественных ценностей описывает законы развития общества. Методологически М. Вебер придерживался неокантианства, которое для изучения общества соотносило ценности, идеальные типы с эмпирической реальностью. Таким образом, в понимании предмета социологии М. Вебер критиковал позитивизм: в гуманитарных науках метод исследования принципиально отличен от естественных наук уже потому, что объект и субъект познания один и тот же – человек.

Представителем «понимающей социологии» был также **Г. Зиммель**, который предметом социологии назвал изучение «чистых форм социальности», т. е. относительно стабильных образований, структур социального взаимодействия, придающих обществу целостность и устойчивость. С его точки зрения, основной метод социологии – историко-сравнительный, он позволяет определить устойчивые формы социального

взаимодействия людей в разные эпохи. Г. Зиммель внес огромный вклад в развитие ряда важных областей социологии – изучение социальных конфликтов, феномена моды, городского образа жизни и т. д.

Теория общества Э. Дюркгейма (1858–1917) раскрывает тему общественной солидарности и понятие «социального факта» как важнейшего предмета социологии. Основа его методологии – «социологизм», то есть изучение «социального через социальное», объяснение всех социальных явлений социальной средой их существования.

В работе «О разделении общественного труда» (1893) Э. Дюркгейм доказывал, что общество – самостоятельная, объективно существующая, независимая от ее членов величина. Значит, не индивиды определяют характер общества, а общество преобладает над ними. Что же объединяет людей в общество? С точки зрения Э. Дюркгейма, это солидарность, которая в истории человечества проявилась в двух видах:

I. Механическая солидарность (солидарность по сходствам) свойственна слаборазвитым обществам. Ее признаки:

1. Наличие репрессивного права, наказывающего за нарушение норм. Таким образом общество охраняет себя от инакомыслия и нетрадиционного поведения, способного разрушить единство.

2. Преобладание коллективного сознания над индивидуальным. Когда правит общее сознание, поведение индивида стандартизировано и регламентировано.

II. Органическая солидарность характерна для более прогрессивных обществ. Ее характеризуют:

1. Действие реститутивного права, которое направлено не на наказание, а на защиту прав индивида. Правовые нормы касаются уже не только уголовного законодательства, но и сфер гражданского, административного, семейного права.

2. Коллективное сознание видоизменено: оно содержит меньше общих чувств, а их интенсивность падает. Основа органической солидарности – это разделение труда, характерное для промышленной цивилизации.

Профессиональная специализация и разделение труда в индустриальном обществе предполагает массовое товарное производство, ориентированное на рынок. Работа «Правила социологического метода» (1895) посвящена теории изучения социальных фактов.

Социальный факт – это реальность, выраженная в определенных формах: юридических законах, нравственных установках, правилах поведения, верованиях, обычаях.

Таким образом, классическая социология XIX в. стремилась не только проанализировать общество, но и предложить проекты наиболее справедливого и совершенного его устройства. В XX в. социология больше переориентировалась на решение практических задач в изучении и управлении общества.

Лекция 3. Общество как категория социологии

1. Характеристика понятия «общество»

Предельно широкое понятие общества означает все человечество в целом с момента его возникновения до современного его состояния. Далее начинается конкретизация этого понятия, разделение общества на составляющие его части, например, регионы, страны, население которых также называется «обществом». Затем определяются более мелкие фрагменты общественной структуры (классы, расы, слои, общности, группы).

Общество как социологическая категория – это целостная организация, в рамках которой совместно проживают люди, это своеобразный организм или система, обладающая своими составными элементами, пространственными и временными границами своего существования.

В социологии при рассмотрении общества применяются два основных подхода: на макроуровне изучаются глобальные законы развития человечества и используются системно-формационный и цивилизационный методы, на микроуровне изучается функционирование социальных групп.

2. Изучение общества на макроуровне

Сторонники *системно-формационного подхода* в социологии считают, что общество – это целостная система, в которой взаимодействия носят надличностный характер. Таким образом, *общество* – это некая самостоятельная субстанция, которая по отношению к индивидам первична.

С точки зрения *детерминизма* (обусловленности), ярче всего проявившегося в марксизме, общество как целостная система состоит из следующих подсистем: *экономической, социальной, политической и культурной*. Детерминизм признает одну из подсистем или общественных функций наиболее важной, определяющей все другие. Например, марксизм признает определяющей сферой общественной жизни экономику. Кроме марксизма, системный подход используется в структурном функционализме. Т. Парсонс, Р. Мертон, К. Дэвис рассма-

тривают общество как органическое целое, характеризуя его структуры и соответствующие им функции.

Системно-формационный подход рассматривает общества всех времен и культур как часть единого исторического процесса, имеющего глобальные законы развития. В XIX в. ярким примером данного подхода был марксизм. В XX в. Д. Белл, Ф. Бродель, А. Турен определяли следующие периоды общественного развития: традиционное (аграрное) общество сменяется современным, которое, в свою очередь, эволюционирует от индустриального к постиндустриальному (информационному). К. Поппер, Р. Арон разделяли общество на два основных типа – *открытое и закрытое*.

Примерами системно-формационного подхода, которые можно рассмотреть подробнее, являются теория постиндустриального общества и социология глобализма.

Теория постиндустриального общества.

Концепция постиндустриального общества разрабатывалась и европейскими, и американскими исследователями. По-другому она называется *теорией информационного общества*. Во Франции представители данного направления Ф. Бродель, А. Турен. В США – Д. Белл. Д. Белл доказывал, что концепция постиндустриального общества представляет собой попытку научного предвидения изменений в социальной структуре западного общества. Для методологического обоснования теории он использует определенную концептуальную схему.

Концептуальная схема – это логическая связь, с помощью которой исследователь упорядочивает ряд фактов. Возможно существование разных схем для одного и того же периода, это зависит от исследователя. С точки зрения Белла, концептуальная схема основывается на идее осевого принципа. В его социологической концепции *осевой принцип* – это виды производства и используемого знания. Исходя из этого принципа, Белл определяет понятия «доиндустриальное, индустриальное и постиндустриальное общества».

Доиндустриальное – это традиционное, аграрное общество.

Индустриальное – промышленное, постиндустриальное в аналогичных теориях называется информационное.

Осевым принципом постиндустриального общества Белл провозглашает «центральное положение теоретического знания, как оси, вокруг которой организована новая технология, экономический рост и стратификация общества». Таким образом, основная задача постиндустриального общества – организация науки и образования.

Признаки перехода от индустриального общества к постиндустриальному:

1. *Осевой принцип* – центральное положение теоретического знания для определения политики в обществе. Он предполагает контроль над технологией и технологическую оценку нововведений, а также создание новой интеллектуальной технологии.

2. В хозяйственной жизни происходит *сдвиг от товаро-производящей к обслуживающей экономике*. Соответственно, происходит перемещение рабочей силы из сферы промышленности и сельского хозяйства в сферу обслуживания. В постиндустриальном обществе в сферу обслуживания включены не только торговля, финансы, транспорт, но и управление, здравоохранение, образование.

3. В профессиональной сфере возникает *преобладание профессиональных и технических классов*.

Некоторые развитые страны, например, США, уже приблизились к такому типу общества. Если в индустриальном обществе уровень жизни определялся качеством потребляемых товаров, то в постиндустриальном – качеством услуг.

Требования нового качества жизни в постиндустриальном обществе сосредотачиваются в основном в двух сферах:

- 1) здравоохранении, которое обеспечивает снижение заболеваемости и увеличение продолжительности жизни;
- 2) образовании, которое является основой социального статуса.

В постиндустриальном обществе происходит сдвиг в принципе стратификации (расслоения). Это сдвиг от критерия собственности в сторону знаний как основы власти.

Постиндустриальное общество разделено на достаточно независимые друг от друга сферы. По мнению Белла, измене-

ния в экономике необязательно влекут изменения в политике и культуре, а всего лишь ставят перед ними проблемы.

Осевой принцип – экономизирование (рациональное производство, оптимальное распределение ресурсов, получение наибольшей прибыли при наименьшей стоимости). Основная характеристика социальной структуры – функциональная рациональность. Регулирует распределение власти и рассматривает конфликты групп и потребности индивидов.

Осевой принцип – принцип участия. Сфера экспрессивного символизма и значений.

Осевой принцип – социологизирование. В постиндустриальном обществе социальные программы, а не рынок служат механизмом распределения благ. Из-за этого возникают проблемы скорее этические, чем экономические:

- 1) проблема выработки механизмов сознательного установления социальной справедливости;
- 2) определение оптимального соотношения частного и государственного секторов в экономике.

По принципу образования и профессионализма Белл определяет в постиндустриальном обществе следующие социальные страты:

- 1) профессиональный класс, состоящий из четырех сословий: ученого, технологического, административного, культурного;
- 2) служащие – клерки и работники торговли;
- 3) высококвалифицированные рабочие;
- 4) полуквалифицированные рабочие.

Исходя из такого деления общества на сферы и стратификации по принципу доступа к знаниям, Д. Белл предвидит в постиндустриальном обществе следующие *конфликты*:

1. Основной социальный конфликт постиндустриального общества – между теми, кто обладает высоким уровнем знаний и основной массой. «Если борьба между капиталистом и рабочим на фабрике была признаком индустриального общества, то столкновение между профессионалами и популистами в организации и государстве является признаком конфликта в постиндустриальном обществе».

2. Другой источник напряженности – фундаментальное противоречие между технической и гуманитарной интеллигенцией. Д. Белл утверждает, что в постиндустриальном обществе усиливается «глубокое расхождение между технической интеллигенцией, которая поддерживает функциональную рациональность и технократические способы производства и управления, и гуманитарной интеллигенцией, которая становится все более гедонистичной и нигилистичной».

Социология глобализма.

Темы глобализации возникают в социологии с 70-х гг. XX в. Американский ученый И. Уоллерстайн утверждал, что социология должна анализировать не отдельные общества, а мировую (глобальную) социальную систему. Он охарактеризовал три типа мировых систем, соответствующих основным стадиям социальной эволюции:

1. Самый ранний – мировая империя, который политически объединяет многообразие локальных культур. Например, Древний Египет, Римская империя, Россия эпохи крепостного права.

2. Господствующий в Новое Время тип мировой системы – мировая экономика (или мировое хозяйство). Мировую экономику составляют политически независимые государства, каждое из которых формировалось или формируется вокруг единой национальной культуры. Входящие в мировую экономику государства объединены общей хозяйственно-экономической системой.

Единственный исторический пример – современная европейская экономика, включая страны Восточной Европы.

3. Мировой социализм – сугубо теоретическая конструкция, еще не имевшая исторического воплощения. Мировой социализм представляет собой единую политико-экономическую систему («мировое правительство»), которая полностью вытеснит экономическое неравенство и политическое разделение современных национальных государств.

В 1974 г. в Нью-Йорке была впервые опубликована книга И. Уоллерстайна «Современная мировая система». В ней прослеживаются истоки возникновения современного капиталисти-

ческого хозяйства с XVI в. Уже в этот ранний период мировое хозяйство, не являясь политической империей, приобретает имперские масштабы и свойственные ей черты: «Это «мировая система» не в силу того, что она объемлет целый мир, а потому, что она больше любой юридически определенной политической единицы. Это «мировая экономика», ибо основная связь между частями этой системы является экономической».

С точки зрения И. Уоллерстайна, современная мировая экономика состоит из трех типов государств-участников:

- «ядерные» высокоразвитые государства, обладающие сильной и эффективной политической организацией, занимающие господствующее положение в мировой экономике и извлекающие максимальную выгоду из международного разделения труда;

- «периферийные» государства, служащие преимущественно сырьевой базой мировой экономики, управляемые слабыми правительствами и экономически зависимые от «ядра». К ним относятся некоторые страны Азии, большая часть Африки и Латинской Америки;

- «полупериферийные» страны, занимающие промежуточное положение по степени политической автономии внутри мировой системы, производящие менее технологичную продукцию и, в какой-то степени, зависящие от «ядерных» государств экономически. К ним отнесены государства Центральной и Восточной Европы, быстро развивающиеся страны Юго-Восточной Азии.

Основой дифференциации мировой экономики является международное разделение труда: близость к государствам, составляющим «ядро» мировой экономики, прямо пропорциональна доле высококвалифицированного (в том числе организационно-управленческого) труда, а также достигнутому уровню капитализации (чем ближе к «ядру», тем тверже валюта).

Уоллерстайн прослеживает основные этапы возникновения экономического господства, лежащего в основании современной мировой системы: от экспансии и работорговли, служившей источником сверхдешевой рабочей силы в начальной фазе, до современной дифференциации рынков рабочей силы

в разных зонах мировой экономики. Европа традиционно поставляет правящий класс, менеджеров, квалифицированных рабочих, Африка – низко квалифицированную рабочую силу.

Преобладание свободного рынка труда в центре и несвободного рынка менее квалифицированного труда на периферии – это не просто характеристика, но и фундамент капиталистической мировой экономики.

3. Изучение общества на микроуровне

Социальная общность – такое объединение людей (природное или социальное), которое характеризуется общим признаком, достаточно прочными социальными связями, общим типом поведения и мировоззрения.

Общности бывают *массовые* и *групповые*. Примеры массовых общностей: различные общественные движения и объединения. Наиболее яркий пример массовых общностей – *толпа*. Этот феномен исследовали Г. Тард в своей работе «Публика и толпа» и Г. Лебон в исследовании «Психология народов и масс».

Видное место в общественной жизни занимают этнические общности, которые могут быть представлены различными социальными образованиями: племенем, народностью, нацией. Массовые общности отличаются единым мировоззрением участников, иногда исключаящим индивидуальность. К групповым общностям относятся *социальные группы и организации*.

Социальная группа – определенная совокупность людей, имеющих общие природные и социальные признаки, объединенных общими интересами, ценностями, нормами и традициями.

Характеристики социальных групп:

- 1) устойчивое взаимодействие, которое способствует прочности и стабильности их существования;
- 2) высокая степень сплоченности;
- 3) однородность состава, то есть наличие каких-либо признаков, присущих всем индивидам, входящим в группу;
- 4) вхождение в более широкие общности в качестве структурных элементов.

Группы делятся на первичные и вторичные; малые, средние и большие; формальные и неформальные, а также референтные.

Первичная группа – социальная общность, отличающаяся высоким уровнем эмоциональной близости и социальной солидарности.

Вторичная социальная группа – социальная общность, социальная связь и взаимодействие в которой носит обезличенный, утилитарный и функциональный характер.

Внутренняя группа – общность, с которой индивид себя идентифицирует и к которой принадлежит.

Внешняя группа – общность, с которой индивид себя не идентифицирует и к которой не принадлежит.

Формальная группа – объединение, основанное на официальных документах: юридических нормах, уставах, правилах, инструкциях.

Неформальная группа – стихийно складывающаяся общность, не имеющая особых документов, регламентирующих ее функционирование. Формируется на основе общих интересов и устремлений, объединяющих людей в устойчивые образования.

Малая социальная группа – такое объединение людей, в котором все члены находятся в непосредственном контакте друг с другом, обычно насчитывают от двух до нескольких десятков человек.

Средняя социальная группа – сравнительно устойчивые общности людей, объединенные профессиональными интересами или относительной территориальной близостью.

Большая социальная группа – устойчивая совокупность значительного количества людей, действующих совместно в социально значимых ситуациях в масштабах страны или государственных объединений.

Референтная группа – реальная или воображаемая социальная общность, с которой индивиды соотносят себя как с эталоном, на нормы, мнения, ценности которой они ориентируются в своем поведении и самооценке. Систематическое и целенаправленное взаимодействие групп объединяет их в социальную организацию.

Таким образом, *социальная система* – это целостное образование, основным элементом которого являются люди, их связи и отношения.

Лекция 4. Социальная стратификация и социальные изменения

1. Понятие стратификации

Социальная стратификация – это расслоение общества, общественное неравенство по принципу разницы в доходах, профессии, доступе к власти, образованию, престижу и т. п. Это постоянное определение статусов и ролей в общественной системе. (Социальный статус – это совокупность ролей). Это расположение индивидов и групп по горизонтальным слоям, или стратам, на основе неравенства.

Для сравнения: социальная структура общества определяется сферами деятельности (экономической, политической, культурной и социальной), а социальная стратификация формируется распределением общественного богатства и других благ.

2. Теории социальной стратификации

I. Европейские теории.

Теория классов и классовой борьбы К. Маркса.

В любом обществе есть два основных противоборствующих класса – это эксплуататоры, собственники на средства производства и эксплуатируемые.

Критерий определения общественных классов – собственность на средства производства. Таким образом, основной принцип общественного расслоения – экономическое неравенство, которое предопределяет и политическое, и культурное, и социальное неравенство.

Социальная градация в теории М. Вебера.

Многомерный подход к стратификации определяется тремя основными принципами:

- 1) класс – определяется экономическим положением;
- 2) социальный статус – престижем в общественном мнении;
- 3) власть – партией, к которой человек принадлежит или поддерживает.

Эти три измерения взаимосвязаны, поддерживают друг друга, но могут не совпадать (олигарх в тюрьме). Однако взаимосвязь между ними очевидна, обычно действует, например, аккумуляция (накопление) богатства, власти и престижа.

Государство можно представить следующим образом:

В основе социальной стратификации – политическое понятие «авторитет», которое характеризует власть и борьбу между социальными группами за власть.

Теория «среднего класса» Р. Дарендорфа.

1. Управляющие:

- управляющие собственники;
- управляющие не собственники (бюрократы – управленцы).

2. Средний класс.

Участвуют в потреблении и распределении общественного богатства – сфера обслуживания, образования, здравоохранения.

3. Управляемые:

- высококвалифицированные рабочие;
- низкоквалифицированные рабочие.

Управляющие и управляемые участвуют в производстве общественного богатства, а не только в потреблении и распределении.

Социальная стратификация в теориях постиндустриального общества.

Французский социолог А. Турен считал, что в информационном постиндустриальном обществе господствующее положение занимают те, кто имеет доступ к наибольшему количеству информации.

II. Американские теории.

Теория социальной стратификации П. Сорокина.

Объяснял социальное неравенство с помощью модели многомерного социального пространства. Использовал четыре основных принципа стратификации:

- 1) доход – измеряется в деньгах, которые получает индивид или семья за определенный период;
- 2) власть – количеством людей, на которых распространяется принимаемое вами решение;
- 3) образование – количеством успешных лет обучения;
- 4) престиж – уважение статуса, сложившееся в общественном мнении.

Теория Л. Уорнера.

Социальная стратификация определяется по четырем параметрам: доход, престиж профессии, образование, этническая принадлежность.

Теория Б. Барбера.

Автор определял стратификацию по шести показателям:

- 1) престиж, профессия, власть и могущество;
- 2) уровень дохода;
- 3) уровень образования;
- 4) степень религиозности;
- 5) положение родственников;
- 6) этническая принадлежность.

Функционалистические теории стратификации.

Нормальное функционирование общества возможно благодаря реализации различных ролей и их адекватному исполнению. Роли различаются по степени их социальной важности (Т. Парсонс, Р. Мертон, К. Дэвис).

3. Системы социальной стратификации

1. Исторически известные системы стратификации.

По характеру стратификации общества делятся на *закрытые* и *открытые*. В *закрытых обществах* больше предписанных социальных статусов, чем в открытых обществах. В закрытых обществах человеку от рождения приписывается социальный статус, например, сословная или кастовая принадлежность.

В *открытых обществах* человек собственными усилиями приобретает достигнутый социальный статус, например, высшее образование или карьерный рост. В открытых и закрытых обществах преобладают различные типы формирования элит. Для закрытых обществ в большей степени характерна «система гильдий» – принадлежность к определенной страте определяется с рождения и пожизненно. В меньшей степени в закрытых обществах действуют номенклатурный и антрепренерский способ формирования элит.

Номенклатурный способ предполагает возможность доступа в элиту за заслуги, посредством постепенного продвижения по служебной лестнице.

Антрепренерский способ представляет собой преимущественно способ демократического отбора элит, в котором

оценка качества претендентов зависит от общественного мнения и выполнения известных процедур (выборов). При этом статусные особенности людей не играют особой роли.

В открытых обществах, где социальное положение человека определяется достигнутым социальным статусом, действуют номенклатурная и антрепренерская системы формирования элит. Однако даже в открытых обществах есть предписанные социальные статусы, которые сложно или невозможно поменять: гендер (половая принадлежность) и национальность (культура).

Исторически известны следующие системы социальной стратификации, эволюционирующие от более закрытых к более открытым: рабство, каста, клан, сословие и класс.

Рабство – экономическая, социальная и юридическая форма закрепощения людей, выражающаяся в полном бесправии и крайней степени неравенства.

Причины рабства:

- 1) долговое обязательство – когда человек, не мог оплатить долги, то попадал в рабство к своему кредитору;
- 2) нарушение законов – когда казнь убийцы или грабителя заменяли на рабство, таким образом компенсируя семье пострадавшего материальный ущерб;
- 3) захват в плен во время военных действий.

Условия рабства: в некоторых странах рабство было временным, прекращалось с выплатой долга; в Древнем Риме и крепостной России можно было выкупить свободу у хозяина; в Древней Мексике дети рабов считались свободными; в Древнем Израиле периодически освобождали рабов. Классическое рабство означало полное бесправие. Патриархальное рабство наделяло раба правами младшего члена семьи.

Рабство – это закрытая система стратификации, т. к. изменение социального положения внутри данной системы крайне затруднено.

Каста – это социальная группа (страта), к которой человек принадлежит по принципу рождения в определенной семье. В кастовых обществах сохраняются границы между кастами, здесь практикуется эндогамия – браки в рамках собственной группы, и существует запрет на межгрупповые браки.

Самый яркий пример кастовой системы – индийское общество, где касты просуществовали 3000 лет и только в 1949 г. были отменены законодательно. Четыре основные касты подразделяются на тысячи специализированных подкаст, определяя профессию людей в них. Высшая каста – брахманы – предполагает профессию священнослужителя и ученого, низшая – неприкасаемые – занимаются тяжелым физическим трудом. До недавнего времени Южно-Африканская республика была примером кастового общества, где социальное положение напрямую зависело от принадлежности к определенной расе.

Каста – также закрытая система стратификации, т. к. индивид не может выйти за пределы своей группы, независимо от личных качеств.

Клан – род или родственная группа, связанная хозяйственными и общественными узами. Клановая система характерна для традиционных аграрных обществ. Клан – это обширная социальная сеть родственников, нечто вроде разветвленной семьи. Принадлежность к клану является пожизненной, однако, в отличие от каст, допускается экзогамия, т. е. браки между различными кланами.

Клановая система более открытая по сравнению с предыдущими системами.

Сословие – наследственная принадлежность к определенной страте. Раньше было шесть основных сословий, к которым люди принадлежали по праву рождения – духовенство, дворянство, купечество, казачество, мещанство и крестьянство. Для разных сословий применялись разные принципы уголовного и административного права. Переход из одного сословия в другое был невозможен или крайне затруднен. Например, согласно «Табеля о рангах» можно было дослужиться до должности, которая давала бы право на пожизненное или потомственное дворянство.

Класс – большая социальная группа людей, занимающая определенное место в системе общественного труда и имеющая свой способ получения дохода. С точки зрения марксизма, в любой общественно-экономической формации есть два основных класса – эксплуататоров и эксплуатируемых.

Принадлежность к классу эксплуататоров определяется собственностью на средства производства. Классовое общество – пример открытой системы стратификации.

2. Социальная стратификация современных обществ.

В развитых странах открытая система стратификации и давно сформирован «средний класс». Однако 80 % богатств современного мира принадлежат 10 % населения.

4. Социальная мобильность

В системе стратификации индивиды или группы могут перемещаться с одного уровня (слоя) на другой. Данный процесс называется *социальной мобильностью*.

Формы социальной мобильности:

– *вертикальная мобильность* – изменение положения индивида, которое вызывает повышение или понижение его социального статуса;

– *горизонтальная мобильность* – изменение социального положения, которое не приводит к повышению или понижению социального статуса.

Различают также мобильность между поколениями и мобильность в пределах одного поколения.

Мобильность между поколениями (интергенерационная) – определяется сравнением социального статуса родителей и их детей в приблизительно одинаковом возрасте.

Мобильность в пределах одного поколения (интрагенерационная) – предполагает сравнение социального статуса личности в течение продолжительного времени. Согласно исследованиям, мобильность большинства граждан носит ограниченный характер. Небольшие перемещения являются нормой, значительные изменения социального статуса – исключение.

5. О природе социального неравенства

В общественной мысли сложились две точки зрения на природу социального неравенства:

1) социальное неравенство можно преодолеть, социальная гармония достигается на высшем уровне развития общества;

2) социальное равенство недостижимо, оно противоречит общественным интересам.

Лекция 5. Социальные институты

1. Понятие социального института

Понятие «институт» (т. е. установление, учреждение) было заимствовано социологией из юриспруденции, где оно характеризовало комплекс юридических норм, регулирующих отношения в определенной сфере. Примеры институтов в юридической науке – наследование, брак, собственность.

В социологии понятие институт приобрело более широкое значение как особый вид устойчивых социальных связей и различных организационных форм.

Понятие «социальный институт» встречается в социологии с момента ее возникновения. О. Конт изучал основные социальные институты (семью, государство, религию) с точки зрения их включения в социальную интеграцию и выполняемых при этом функций.

Институциональный подход следовал из самого позитивного метода, когда изучался механизм обеспечения солидарности и согласия.

Социальная статика О. Конта предполагала, что социальные институты взаимосвязаны, и любое социальное явление надо объяснять общими закономерностями во взаимодействии с другими явлениями. Г. Спенсер определяющими факторами в развитии институтов общества считал борьбу за существование с соседними обществами и с окружающей природной средой.

Задача выживания общественного организма в условиях эволюции, усложнение его структур порождают необходимость формирования особого регулятивного института. В государстве, как и в живом теле, неизбежно возникает регулирующая система. При формировании более прочного общества и появляются высшие центры регулирования и подчиненные центры.

Соответственно, социальный организм состоит из трех главных систем: *регулятивной, производительной и распределительной.*

Исходя из такого понимания социального организма, Г. Спенсер различал следующие виды социальных институтов:

- институты родства (брак, семья);
- регулирующие (институты государства, права, морали, религии, политики);
- экономические институты (распределительные).

Таким образом, *социальный институт* определяется как выполняющая определенные функции устойчивая структура социальных взаимодействий.

Э. Дюркгейм считал социальные институты важнейшим средством самореализации человека. Он выступал за создание особых институтов поддержания солидарности в условиях разделения труда – *профессиональных корпораций*. Корпорациями Э. Дюркгейм называл институты типа профессиональных союзов, включающих работодателей и работников.

К. Маркс также рассматривал ряд социальных институтов, например, частной собственности, разделения труда, родового строя и т. п. Он определял социальные институты как исторически сложившиеся, обусловленные экономическими отношениями формы организации и регулирования социальной деятельности.

М. Вебер считал, что социальные институты должны изучаться социологией в той форме, в какой они становятся значимыми для отдельных индивидов, в какой последние реально ориентируются на них в своих действиях. Так, теория социальных институтов вписывалась в теорию социального действия. М. Вебер считал социальный институт рационально упорядоченным союзом, в основе которого – проектирование возможных целей и ожидание определенного поведения других. Он подчеркивал важность тех институциональных связей, которые обеспечивают социализацию людей и порядок в обществе. Особенность общества как «рационально упорядоченного союза» в том, что институты первичны по отношению к личности, то есть во многие институты социализируют человека автоматически. Например, власть обеспечивает порядок без спроса.

Л. Уорд (Ward L. F.) рассматривал социальные институты как продукт скорее психической, чем какой-либо еще

деятельности. «Социальные силы – это те же психические силы, но действующие в коллективном сознании людей».

Представитель бихевиоризма Дж. Хоманс дает такое определение социальных институтов: «Социальные институты – это относительно устойчивые модели социального поведения, на поддержание которых направлены действия многих людей».

Таким образом, в социологии есть множество трактовок понятия «социальный институт». На их основе можно дать следующее обобщающее определение. *Социальный институт* – это целесообразная устойчивая форма организации социальной деятельности и социальных отношений.

Таким образом, *институционализация* – это процесс определения и закрепления социальных норм, правил, статусов и ролей.

2. Основные виды социальных институтов и их функции

Классифицировать социальные институты можно по разным признакам:

I. По их *функциональным качествам, предназначению* определяются следующие виды институтов:

1. *Экономические институты* – собственность, обмен, деньги, банки, хозяйственные объединения, то есть вся совокупность производства и распределения общественного богатства.

2. *Политические институты* – государство, партии и общественные организации, преследующие политические цели, направленные на установление и поддержание определенной формы политической власти. Их взаимодействие составляет политическую систему данного общества.

3. *Институты родства, брака и семьи*. Их задачи – воспроизводство общества, социализация индивидов, поддержание и защита культурных и социальных ценностей.

4. *Институты духовной сферы*. К ним относятся такие институты, как образование, культура, СМИ, мораль, религия и т. д.

Их виды:

а) *нормативно-ориентирующие* (этика, мораль, нравственная аргументация);

- б) нормативно-санкционирующие (нормы, правила и предписания, закрепленные в юридических и административных актах);
- в) церемониально-символические (регулируют повседневные контакты).

II. По *характеру организации* социальные институты делятся на такие виды:

- 1) формальные институты, деятельность которых основана на юридически закрепленных нормах (государство, армия и др.);
- 2) неформальные институты, деятельность которых регулируется неформальными нормами и правилами, не закрепленными юридически (нормы общения, традиции и др.).

Функции социальных институтов:

- 1) функция закрепления и воспроизводства социальных отношений. Любой институт имеет систему правил и норм, определяющих поведение своих членов и порядок их деятельности;
- 2) регулятивная функция – действие социальных институтов, обеспечивающие регулирование взаимоотношений между членами общества;
- 3) интегративная функция предполагает сплочение и мобилизацию социальных групп;
- 4) транслирующая функция предполагает передачу социального опыта;
- 5) коммуникативная функция предполагает распространение информации.

3. Государство как социальный институт

С античных времен до настоящего времени существуют две основные точки зрения на природу государства:

- 1) *государство* – организация, действующая от имени и во благо всего общества. Этому мнения придерживались, например, Аристотель, Т. Гоббс, Дж. Локк;
- 2) *государство* – организация, защищающая интересы правящих групп. Концепцию эксплуататорской формы государства обосновывали А. Смит, К. Маркс, М. Вебер.

Основные признаки государства:

- 1) наличие территории и населения;
- 2) разделение власти по административно-территориальному признаку, наличие органов общественного управления;

3) суверенитет, то есть неделимость и неотъемлемость власти;

4) взимание налогов.

Основные функции государства:

1) *внешние функции*: защита суверенитета и интересов государства за его пределами во всех сферах международных отношений;

2) *внутренние функции*: административно-правовое регулирование деятельности экономических, политических и других социальных институтов, а также выполнение правоохранительной, образовательной, идеологической функций, функций социальной защиты и т. п.

4. Семья как социальный институт

Семью можно охарактеризовать как основанное на браке и кровном родстве объединение людей, связанное общностью быта и взаимной ответственностью. Первоначальную основу семейных отношений составляет брак.

Брак – это исторически меняющаяся форма гендерных отношений, посредством которой общество упорядочивает и устанавливает супружеские права и обязанности. Как правило, семья представляет собой более сложную систему отношений, чем брак, поскольку объединяет не только супругов и их детей, но и других родственников. Следовательно, семью необходимо рассматривать не как социальную (брачную) группу, а как социальный институт, то есть систему социальных связей и отношений, выполняющую определенные функции.

Основные этапы развития семьи:

1) вступление в брак – образование семьи;

2) начало деторождения – рождение первого ребенка;

3) окончание деторождения – рождение последнего ребенка;

4) «пустое гнездо» – самоопределение последнего ребенка, то есть вступление в брак и экономическая независимость;

5) прекращение существования семьи – смерть одного из супругов.

Очевидно, что жизнь каждой семьи индивидуальна, и совпадение жизненного цикла семьи с вышеуказанной схемой характерно для традиционных обществ, в условиях инду-

стриального и постиндустриального общества институт семьи значительно трансформировался.

Типы семейной организации:

I. В зависимости от *формы брака* выделяются моногамные и полигамные семьи:

1) моногамная семья предусматривает существование брачной пары;

2) полигамная семья предполагает, что или муж имеет право на нескольких жен (полигиния), или жена имеет право на нескольких мужей (полиандрия).

II. В зависимости от структуры родственных связей выделяются простой или сложный тип семьи.

1) простая, или нуклеарная семья имеет в основе одну брачную пару, возможно, с детьми;

2) сложная, или расширенная семья образуется, когда взрослые дети вступают в брак, и на основе общего быта существует два или более поколений.

Функции семьи:

1) основная функция семьи – репродуктивная, то есть биологическое воспроизводство населения в общественном плане и удовлетворение потребности в детях, в личном эмоциональном плане;

2) воспитательная – социализация следующего поколения, то есть культурное воспроизводство общества;

3) хозяйственно-бытовая – поддержание физического здоровья членов общества, уход за детьми и престарелыми членами общества;

4) экономическая – создание доходов семьи, экономическая поддержка несовершеннолетних и нетрудоспособных членов общества;

5) первичного социального контроля – поддержание ответственности и обязательств во внешних сферах жизнедеятельности членов семьи, а также внутри семьи;

6) эмоциональная – получение психологической защиты и эмоциональной поддержки в семье;

7) социально-статусная – предоставление определенного социального статуса членам семьи, воспроизводство социальной

структуры, выполнение определенных социальных ролей членами семьи.

Обобщая вышеизложенный материал, необходимо отметить, что в индустриальном и постиндустриальном обществах семья трансформируется, приспосабливаясь к современным условиям, что ведет к установлению новых социальных ролей, стиранию гендерных различий в разделении труда, трансформации демографического поведения и сокращению рождаемости.

Лекция 6. Личность и общество

1. Человек как индивид, индивидуальность, личность

Человек как часть природы и общества имеет различные смысловые характеристики, определяющие его от общего к особенному.

Индивид – отдельный человек, единица человеческого рода, воплощающий характерные признаки целого.

Индивидуальность – означает особенное, неповторимое, самобытное, отличающее конкретного человека от других, включающее как унаследованные, так и выработанные физические и психологические особенности.

Личность – устойчивая система социально значимых черт, характеризующих индивида как члена того или иного общества.

2. Структуры личности

Биологическая. Человек как представитель своего биологического вида и как звено в эволюции рассматривался многими учеными, но одно из самых интересных объяснений социальной природы человека с точки зрения биологических процессов изложено в концепции французского палеонтолога, антрополога и богослова Пьера Тейяра-де-Шардена. Его книга «Феномен человека» объясняет эволюцию как движение от биосферы к ноосфере, то есть сфере разума.

Движущими силами эволюции признаются два вида энергии: *физическая энергия*, которая постепенно накапливает изменения, и *психическая энергия*, совершающая революционные скачки в развитии. Первичной и основной является психическая энергия, то есть эволюция реализуется как будто осмысленно, в соответствии с заложенными в ней закономерностями. Технический и научный прогресс тут провозглашается продолжением биологической эволюции, что родственно традициям космизма. Таким образом, основная роль человека в процессе эволюции биосферы – развитие познавательных способностей, научных и культурных знаний.

В данной модели взаимоотношений человека и среды его обитания заложены основы *инвайроментальной социологии* – социологии окружающей среды.

Психологическая структура личности. Существуют различные точки зрения на то, какие элементы психологической структуры личности определяют стиль поведения человека в обществе. В качестве примера можно рассмотреть концепции З. Фрейда и С. Грофа.

Психоаналитическая теория З. Фрейда объясняет психику человека как многоуровневую структуру. Сфера бессознательного («оно») содержит инстинкты, которые не всегда четко и однозначно расшифровываются на уровне разумной, рациональной сферы («эго», «я»), и в то же время требования общественной системы четко отражены в такой личностной сфере, как супер-эго («сверх-я»). У ребенка супер-эго тождественно семейному контролю, у взрослого же человека супер-эго является важной частью самосознания.

Таким образом, сфера разума находится под давлением общественных ожиданий с одной стороны и инстинктов с другой. В сфере бессознательного происходит взаимодействие двух основных инстинктов: инстинкта жизни, то есть творческого, созидательного начала, в том числе сексуальности, и инстинкта смерти, то есть всего разрушительного и негативного в психике. Такую многослойную личностную структуру трудно приспособить к общественному взаимодействию.

Воспитание в любом случае будет складываться из нанесенных определенным образом психологических травм, важно правильно их наносить. Удачно социализированные люди подобны деревьям, образующим спланированные аллеи или ландшафтные композиции, а неудачно социализированные неизбежно выпадают из общей концепции парка.

Если концепция З. Фрейда объясняла навыки социализации воспитанием в раннем детстве, то американский ученый С. Гроф утверждал, что психологическая структура личности формируется к моменту рождения.

Четыре основные матрицы сознания, сформированные за перинатальный период (период вынашивания ребенка) и три периода родов, будут определять мотивацию социального поведения человека. Таким образом, в процессе воспитания можно дать ребенку навыки социального взаимодействия, при-

нятые формы общения, но не направление социального развития, так как его программа уже сформулирована к моменту прихода человека в мир. Например, в случае, когда беременность матери была благополучна в медицинском и социальном плане, ребенок впоследствии будет чувствовать себя гармонично в общественном окружении. На этом ощущении защищенности в индивидуальном сознании и общественной культуре создаются образы рая, ему приписываются символы сада, зеленый, голубой и золотые цвета. В случае неблагоприятной беременности ребенок может воспринимать среду обитания и социальное окружение как враждебные и опасные.

Социологическая структура личности и ее элементы:

1) деятельность по производству материальных и духовных ценностей, а также образ, уровень, стиль и качество жизни – центральное, сущностное звено структуры личности;

2) объективные социальные потребности личности определяют ее поведение;

3) способности к творческой деятельности, знания, навыки являются важным элементом структуры личности и предопределяются наследственностью, темпераментом и социальной средой;

4) степень овладения культурными ценностями, то есть духовный мир личности;

5) нравственные нормы, принципы и убеждения.

3. Социализация личности

Основные факторы социализации.

Социализация – процесс усвоения индивидом образцов поведения, присущих данному обществу и группе, их системе ценностей, норм, установок. Социализация включает в себя две противоположные тенденции: с одной стороны, унификацию, то есть стремление индивида быть как все, овладение принятыми способами общения и деятельности, с другой, индивидуализацию, то есть стремление индивида к формированию своего «я», к выработке оригинальных способов социальной активности.

Американские социологи Дж. Адельсон и Т. Ламберт, изучавшие особенности политической социализации молодежи,

в результате исследований сделали следующий вывод: способность к идеологическому мышлению не фиксируется ни в детском, ни в подростковом возрасте. Соответственно разным стадиям воспитания, формирующим навыки самостоятельной социализации, можно выделить следующие факторы социализации:

1. *Семья* – основная сфера первичной социализации личности. В результате деформации семьи в современном индустриальном и постиндустриальном обществе роль семьи в процессе социализации уменьшается, а роль других социальных институтов (детских воспитательных учреждений, школ, ВУЗов) возрастает. Следствием этого процесса становится прогрессирующая утрата родительского авторитета. Когда время контакта родителей с детьми уменьшается, и на воспитание детей остается «свободное от работы время», авторитет разделяется между родителями и социализирующими инстанциями.

2. *«Отношения равенства»* – включение в «группы равных» (приятелей, друзей) одной возрастной группы.

3. *Обучение в школе* является необходимым моментом воспитания, так как индивидуальное обучение не дает тех навыков социализации, которые приобретаются в коллективе.

4. *Средства массовой информации.*

5. *Труд.* Существенным моментом социализации личности является умение самостоятельно обеспечивать свои экономические потребности.

6. *Организация.* Завершающим фактором социализации является приобретение личных идеологических установок – общественно-политических, религиозных, этических, культурных и включение в соответствующие им социальные институты. Это могут быть молодежные объединения, церковь, спортивные клубы, политические партии, общественные организации, даже «тусовки» – в зависимости от усвоенных ценностей.

4. Агенты и институты социализации

Агенты и институты социализации – конкретные люди и социальные организации, ответственные за обучение культурным нормам и освоение социальных ролей.

Агентами первичной социализации выступает ближайшее окружение человека – родители, братья, сестры, бабушки, дедушки, родственники, друзья семьи, няни, сверстники, учителя, врачи.

Первичная социализация человека является сферой межличностных отношений.

Агенты *вторичной социализации* – те, кто находится за кругом ближайшего общения человека – представители администрации школы, ВУЗа, армии, церкви, политических партий и т. д. Таким образом, вторичная социализация проявляется в сфере социальных отношений человека.

5. Десоциализация и ресоциализация

Десоциализация – социальная деградация личности. С этим процессом связано такое понятие, как *маргинал* – человек, утративший социальные навыки одной группы или социальной реальности и не сумевший приобрести социальные навыки другой группы или реальности.

Ресоциализация – формирование новой, более высокой интегрирующей системы ценностей.

Лекция 7. Девиантное поведение

1. Понятие девиации

Усвоение социальных норм происходит в процессе социализации. Отклонение от общепринятых норм называется в социологии *девиантным поведением*. Социальные нормы бывают двух основных видов: *формальные*, то есть зафиксированные в Конституции, уголовном праве и других законах, соблюдение которых гарантируется государством; *неформальные*, соблюдение которых не гарантируется правовыми актами государства, они закреплены традициями, обычаями, этикетом, представлениями о приличиях.

Исходя из этого деления, *девиантное поведение* также бывает двух видов:

- 1) делинквентное, или противоправное поведение – нарушение формальных норм;
- 2) собственно девиантное поведение – нарушение неформальных норм.

По степени устойчивости отклонения девиантное поведение характеризуется следующим образом:

- 1) *первичная девиация* – случай, когда нарушение норм не воспринимается ближайшим социальным окружением человека как серьезное отклонение, а девиант все еще социализирован в свою первичную группу;
- 2) *вторичная девиация* – ситуация, когда нарушения уже не прощаются, и окружающая социальная группа или официальные организации официально признают человека девиантом и определенным образом реагируют на его действия.

По количеству участников нарушения различаются:

- 1) *индивидуальная девиация*, то есть отклонение от норм поведения одного человека;
- 2) *групповая девиация*, то есть коллективное нарушение норм определенной социальной группой, создавшей свою субкультуру и конфликтующей с обществом в целом.

По социальным последствиям определяются:

- 1) *отрицательная девиация*, например, асоциальное, деструктивное, противоправное поведение;

2) *положительная девиация*, например, активная творческая деятельность, научные изыскания.

По характеру причин девиантное поведение определяется:

1) как *социальная патология*, то есть результат личного, нравственного выбора человека;

2) как *явная или скрытая психопатия*, то есть отклонения в психическом здоровье. Психическое нездоровье и девиация не связаны напрямую, так как больные бывают приспособлены к нормам и требованиям социальной среды, а девианты часто не имеют психических отклонений. Психопатическое девиантное поведение встречается у психически здоровых людей с психологическими нарушениями, то есть с какими-то акцентами в характере.

Немецкий ученый К. Леонгард также определил различные типы патологических акцентов в характере. В настоящее время наиболее популярна систематизация патологических акцентов, созданная ученым А. Е. Личко, который выявил несколько типов акцентов в характере. Среди них, например, **гипертимный тип**, который выражается в постоянно повышенном настроении, жизненном тонусе, активности, общительности, неутомимости. **Психоастеники** – часто затрудняются в выборе, принятии решений, не могут выносить груз ответственности. **Шизоиды** – замкнутые индивиды, часто не умеющие сопереживать, немногословные. **Эпилептоиды** – авторитарные индивиды, стремятся к доминированию, поиску объектов для вымещения злобного настроения, болезненно честолюбивые, тщеславные, чрезмерно властные. **Истероиды** характеризуются эгоцентризмом, жадой быть в центре внимания. Склонны к преувеличению, хвастовству, такого рода лживости, когда они уже сами верят в реальность, созданную их воображением, боятся разоблачения.

По форме девиантное поведение проявляется следующим образом:

1) поступок, то есть одномоментное действие;

2) деятельность, то есть постоянное занятие;

3) образ жизни, когда девиация охватывает все сферы деятельности человека или группы.

Обобщая характеристику понятия девиации, можно дать расширенное определение данного явления: *девиантное поведение* – поступок, действие человека, не соответствующее фактически сложившимся в данном обществе нормам и ожиданиям.

2. Причины девиантного поведения

Существуют различные точки зрения, объясняющие причины девиантного поведения.

1. *Биологическая концепция* объясняет причины девиантного поведения пороками физического развития человека. Основатель данной концепции – Чезаре Ломброзо (1835–1909), изучавший физиологические характеристики представителей преступного мира и «социального дна». Причины отклоняющегося поведения он усматривал в биологических недостатках.

По результатам наблюдений он составил описание «врожденного преступника»: приросшие мочки ушей, сплюснутый нос, массивная нижняя челюсть. Ломброзо также отметил, что мужская девиация больше женской как минимум в 3–4 раза. Данная концепция не безупречна, так как не объясняет причин появления преступников с приятной внешностью. Психолог Уильям Шелдон, автор конституциональной теории темперамента, также утверждал, что физиологическое строение человека предопределяет особенности его социального поведения.

2. *Психологическая концепция* находит различные объяснения девиантного поведения: умственные дефекты, дегенеративность, психопатия, слабоумие. З. Фрейд также создал портрет «врожденного преступника», сформулировав его психологическое описание. В психике склонного к отклонениям человека страсть к разрушению и чувство вины противостоят подсознательному желанию быть наказанным. Именно поэтому на месте преступления часто остаются следы, позволяющие впоследствии вычислить и поймать преступника.

В современной психологии девиация рассматривается в двух основных категориях:

– *автоагрессия*, то есть саморазрушение, действия в ущерб личностным интересам, влекущие за собой асоциальные последствия. Примерами являются самоубийство, проституция, наркомания, алкоголизм;

– *агрессия*, то есть насильственные действия, не причиняющие вреда их автору. Примерами в данном случае служат гомосексуализм, наркомания, преступления против личности.

3. *Социологическая концепция* видит причины отклоняющегося поведения в общественных условиях.

Э. Дюркгейм охарактеризовал такое явление, как *социальная аномия* – состояние общества, при котором прежние нормы утратили свое значение, а новые еще не успели сформироваться. Необходимо искать сплывающие факторы в процессе ресоциализации, например, стабилизирующую роль традиционных религий. Когда жизненный опыт людей перестает соответствовать нормам общества, их поведение становится девиантным.

Р. Мертон утверждал, что *девиация* – это результат противоречия между целями общества и социально одобряемыми средствами их достижения. Концепция «социальной неустроенности» видит причины девиантного поведения в плохих общественных условиях. Когда общество переживает сильные кризисы, девиация усиливается. Возникает вопрос: может ли девиация укорениться в кризисном обществе и преобразоваться в социальный институт? Это возможно, если девиация выполняет функцию сохранения и прогресса социальной системы (возникновение института дворянства раннего Средневековья). Однако такая девиация, как преступность, не может преобразоваться в социальный институт даже в обществах с высоким уровнем криминализации, так как не способствует прогрессу общества.

С другой стороны, может ли социальный институт стать девиантным? Такое возможно, если происходит персонификация социальных институтов или подмена функций других институтов.

Персонификация социального института – такое состояние, когда социальный институт перестает служить потребностям всего общества в целом, а предназначен для одного слоя или класса. Например, институт бюрократии, который должен выполнять функции управления, может служить интересам коррумпированных чиновников.

В социальной неустроенности увидели причину девиантного поведения английские ученые Дж. Уилсон и Дж. Келлинг, сформулировавшие в 1982 г. «теорию разбитых окон». Ее принцип демонстрируют на примере дома с разбитыми окнами:

если разбитое окно вовремя не заменить, очень скоро в доме не останется ни одного целого окна, а район, где располагается такой дом, превращается в рассадник преступности и беззакония. Практическое применение этой теории на практике, например, в Нью-Йорке, когда городские власти усилили меры по борьбе с беспорядком на улицах и в метро, позволило значительно снизить уровень преступности в городе.

4. *Культурологическая концепция* объясняет девиацию как несоответствие норм культуры нижнего слоя населения ожиданиям господствующего слоя. Н. Смелзер охарактеризовал данную тенденцию как «теорию наклеивания ярлыков». Определение девиантного поведения зависит от оценки влиятельных групп (представителей власти, интеллигенции, врачей, юристов и т. п.). Право, юридические нормы – это возведенная в закон воля господствующего класса.

5. *Политологическая концепция* видит причины девиантного поведения в социальных противоречиях. Например, марксизм считает, что причины нарушений коренятся в неблагоприятном общественном устройстве. Если устранить социальную несправедливость, то пропадет и девиация.

6. *Ситуационная концепция* уделяет внимание не общественным причинам, а личностным мотивам девиации. Еще Ф. М. Достоевский утверждал, что преступность зависит не только от внешних обстоятельств, но и от нравственного выбора человека.

Американский социолог Ф. Знанецкий проводил ситуационный анализ групп риска, потенциально подверженным девиациям. Например, отклоняющее поведение может усиливаться в группе работников, уволенных с производства. При этом часть из них будет социально деградировать, а другая часть постарается ресоциализироваться, то есть найти другую работу или освоить новую, более востребованную профессию. Таким образом, в данной концепции девиация признается результатом индивидуального выбора.

3. Социальный контроль

Социальный контроль – совокупность средств воздействия со стороны общества на девиантное поведение с целью его устранения или сведения к минимуму.

В социологии определяются следующие формы социального контроля:

- 1) институциональный контроль, осуществляемый на формальном уровне;
- 2) публичный контроль, проявляющийся на неформальном уровне;
- 3) нравственный самоконтроль – через усвоенные ценности и правила поведения.

Методы социального контроля, применяемые и на формальном, и на неформальном уровне:

- 1) негативные санкции (принуждение, наказание, репрессивные меры);
- 2) позитивные санкции (награждение, поощрение);
- 3) сдерживающие методы социального контроля, то есть предупреждение, профилактика девиаций.

Говоря о методах социального контроля, необходимо рассмотреть роль семьи в предотвращении девиаций. В зависимости от воспитательного потенциала можно провести следующую классификацию семей:

- воспитательно-сильная;
- воспитательно-устойчивая;
- воспитательно-неустойчивая;
- воспитательно-слабая с утратой контактов с детьми и контроля над ними;
- воспитательно-слабая с постоянно конфликтной атмосферой;
- маргинальная с алкогольной и сексуальной деморализацией;
- склонная к правонарушениям, преступная;
- психически отягощенная.

Пять последних типов семей составляют 10–15 % и считаются неблагополучными, искаженно формируют личность ребенка, его ценностные ориентации и механизмы самоконтроля. Еще 15–20 % семей по разным причинам (плохое здоровье, недостаток образования, педагогической культуры, значительной загруженности на работе) не в состоянии правильно воспитывать детей. В обществе присутствует примерно постоянный уровень девиаций, и в процентном отношении он приблизительно равен количеству неблагополучных семей.

Лекция 8. Социологические исследования

1. Методика проведения социологических исследований

Для понимания существа социальных процессов необходимо иметь достоверную информацию. Ее источник – социологические исследования, то есть изучение социальной действительности, рассчитанное на получение теоретического знания и практическое решение социальных проблем.

Виды социологических исследований.

По уровню получаемого знания об обществе социологические исследования делятся на такие виды:

- теоретические исследования, цель которых – разработка теорий, выявление основных тенденций развития общества;
- эмпирические исследования, то есть сбор и обобщение социальных фактов посредством прямой или косвенной регистрации свершившихся событий.

По функциональному предназначению, целям и задачам исследования определяются:

- фундаментальные исследования, которые направлены на совершенствование теории и методологии;
- прикладные исследования, направленные на практическое решение социальных проблем.

Социальная проблема – это противоречие между потребностями и интересами людей и невозможностью их реализации в конкретной общественной ситуации.

В зависимости от конкретных задач социологические исследования делятся на такие виды:

- *разведывательные* (пробные, «пилотажные») – целью которых является получение оперативной социальной информации, изучению подвергается небольшая группа респондентов, может проверяться также качество разработанного инструментария или эффективность выбранного метода;
- *описательные* – цель которых – получение сведений целостного характера об изучаемом явлении. Результат – общая картина состояния объекта. Здесь ставится задача целостного восприятия социальной проблемы, но не глубокого проникновения в ее сущность;

– *аналитические* – цель которых – выявление причин социальных противоречий, характера и способа разрешения социальных проблем.

2. Этапы социологических исследований

В социологическом исследовании определяют два основных этапа: *подготовительный и основной*.

1. *Подготовительный этап* – это разработка программы исследования.

2. *Основной этап* – это:

1) сбор первичной социологической информации (полевой этап);

2) обработка полученных данных;

3) анализ и обобщение полученной информации;

4) подготовка отчета о результатах исследования.

Программа социологического исследования – это изложение основных принципов, теории и методологии исследования, его процедуры и организации. Структура программы: а) методологический раздел; б) методический раздел; в) организационный раздел.

I. *Методологический раздел включает:*

1. Формулирование проблемной ситуации и научной проблемы. Научная проблема должна более или менее точно отражать социальную ситуацию, социальное противоречие, которое возникает в процессе функционирования и развития социальных систем, то есть необходимо точное определение сферы того, что должно быть изучено. На данном этапе составления программы также изучается научная литература по данному вопросу.

2. Определение целей и задач исследования. Цель указывает, на решение какой проблемы и на получение какого результата ориентируется данное исследование. Задачи конкретизируют цель и способы ее достижения.

3. Определение объекта и предмета исследования. Объектом исследования могут быть различные общности людей, их деятельность, организованная посредством социальных институтов.

Предмет исследования – та сторона объекта, которая непосредственно подлежит изучению. Например, условия, в которых осуществляется социальная деятельность.

При определении объекта и предмета исследования проводятся следующие теоретические процедуры:

1. *Системный анализ объекта исследования.* Гипотетическая модель предмета исследования выстраивается в зависимости от того, изучается ли объект как часть целого (тогда предпочтение отдается изучению внешних связей) или изучается объект как целое, состоящее из частей (изучаются внутренние связи).

2. *Теоретическая и эмпирическая интерпретация понятий.* Содержание понятия подвергается теоретической интерпретации (то есть определению) и эмпирической интерпретации (то есть сопоставлению с другими понятиями). Интерпретация указывает, по каким направлениям следует собирать информацию.

3. *Операционализация понятий.* Операционализация переводит понятия в показатели (например, количество случаев на 1000 человек), показатели в индексы (например, единицы измерения – % или типы шкал).

В социологическом исследовании используются три основных типа шкал:

– *ранговая порядковая шкала* – с помощью ранговой порядковой шкалы измеряется большинство социальных явлений. Позиции шкалы представляют собой ранги, где первый предпочтительнее (интенсивнее, значимее), чем второй, второй, чем третий и т. д. Здесь невозможно вывести среднего показателя;

– *интервальная шкала* измеряет небольшое количество свойств и признаков, которые можно выразить числом: возраст, стаж работы, учебы. Позиции по шкале могут устанавливаться с равными и неравными интервалами;

– *номинальная шкала* измеряет объективные признаки. Например, «К какой социальной группе Вы себя относите (студент, рабочий, служащий и т. п.)?»

При операционализации переменные переводятся в индексы (выбирается техника конструирования индекса), и производится оценка индекса, то есть его расчет на надежность и обоснованность.

4. *Выдвижение и проверка гипотез.* Гипотеза – это научно обоснованное предположение о структуре социальных объектов, о характере элементов и их связях и функциях. Научная гипотеза может быть сформулирована в результате предвари-

тельного анализа изучаемого объекта. В ходе социологического исследования эмпирически обосновывается истинность или ложность гипотезы.

Виды гипотез по степени обоснованности:

- первичные, которые выдвигаются до полевого исследования, так называемые гипотезы-основания;
- вторичные, которые выдвигаются после проведения исследования, так называемые гипотезы-следствия.

По структуре гипотезы бывают:

- описательные, которые выдвигают предположения о фактах, относящихся к проблеме;
- объяснительные – выстраивают предположения о причинно-следственных связях объекта;
- прогностические – обосновывают предположения о возможном варианте развития событий, о перспективе изменений и процессов.

II. Методический раздел программы включает:

1. Разработку стратегического плана исследования. В зависимости от исследовательской стратегии определяются:

- а) поисковый план исследования, когда нет ясного представления о проблеме или объекте исследования;
- б) экспериментальный план, цель которого установить причинно-следственные связи социальных процессов объекта.

2. Выбор исследовательской стратегии. В социологическом исследовании могут применяться разные стратегии:

- а) монографические исследования – изучение какого-либо социального явления или процесса на одном объекте, взятом в качестве представителя целого класса подобных объектов;
- б) сравнительные исследования в зависимости от стратегии разделяются на *территориальные* и *временные*.

Временные сравнительные исследования в зависимости от изучаемого объекта разделяются на такие виды:

- 1) панельные исследования, которые изучают изменения во времени одних и тех же объектов, принадлежащих некой совокупности (индивидов, семей и т. п.);

2) трендовые (или повторные) исследования изучают изменения данной социальной группы как определенной целостности (необязательно тех же индивидов).

Трендовые исследования также бывают двух видов:

– когортные исследования изучают более специфические совокупности (когорты) людей в течение определенного времени.

Например, если изучается группа людей, которые родились в один год, то данная возрастная группа остается постоянной во время повторных исследований;

– исторические исследования изучают определенную возрастную группу, которая обследуется через определенные периоды, при этом когорты и время исследования меняются.

3. Обоснование и формирование выборки. *Выборка* – процедура отбора определенного количества наблюдений из всех возможных, в результате которой выводы делаются обо всем множестве наблюдений. Выборку, которая представительно предсказывает структуру всей изучаемой совокупности, называют *репрезентативной*.

По методике обоснования определяют два основных *вида* выборки:

а) *случайная*, когда каждый элемент общей совокупности имеет равную вероятность попасть в выборочную совокупность.

Основные приемы случайной выборки:

1) отбор по принципу лотереи;

2) отбор с помощью случайных чисел;

3) систематический отбор, в основу которого положен какой-то интервал, величина которого определяется по формуле:

$$K = \frac{\Gamma}{B},$$

где Γ – генеральная совокупность, B – выборочная совокупность. Например, из 1500 студентов факультета опрашивается 150. Тогда интервал составит

$$\frac{1500}{150} = 10.$$

Выборка будет десятипроцентной.

б) *стратифицированная (типическая)* – выборка производится с учетом удельного веса каждой группы опрашиваемых в общей совокупности.

III. Организационный раздел программы.

Устанавливает хронологическую последовательность необходимых работ при сборе первичного материала – массива данных.

3. Методы и формы социологических исследований

В социологических исследованиях применяются четыре основные формы исследования: анализ документов, наблюдение, эксперимент и социологический опрос.

1. *Анализ документов.* С точки зрения социологии «документ» – это любой материальный носитель информации о явлениях объективной и субъективной действительности.

Методы анализа документов:

– традиционные, неформализованные, когда выясняется достоверность документального источника, выяснение условий, целей и причин создания документа, установление авторства;

– формализованные, например, контент-анализ, целью которого может быть подсчет изучаемых характеристик текста.

2. *Наблюдение* – направленное, систематическое, непосредственное прослеживание, фиксирование и регистрация социально значимых фактов, явлений и процессов.

Методы наблюдения:

1) по стратегии проведения различают:

а) стандартизированную технику наблюдения – когда предварительно детально разработан список событий и признаков, которые необходимо наблюдать;

б) нестандартизированное или неструктурированное наблюдение, когда определены только общие направления исследования;

2) по источнику наблюдения, то есть местонахождению исследователя определяют:

а) включенное наблюдение, когда исследователь входит в социальную среду и изнутри анализирует процессы;

б) невключенное наблюдение, когда ситуация изучается социологом со стороны.

3. *Эксперимент* – наблюдение при определенных условиях, поставленных целенаправленно.

4. *Социологический опрос* проходит в форме вопросно-ответного диалога исследователя и респондента.

Методы проведения:

1. *Интервьюирование* – устный опрос. Имеет две формы:

а) формализованное, когда применяются заранее сформулированные вопросы и варианты ответов;

б) свободное, когда ведется беседа по проблеме.

2. *Анкетирование* – письменный опрос.

Структура анкеты:

I. *Вводная часть* – содержит непосредственное обращение к респонденту, излагает цели, задачи и значение исследования.

II. *Основная часть содержит вопросы.* Классификация вопросов:

а) по форме различают открытые вопросы, которые дают респонденту возможность самостоятельно сформулировать ответ, и закрытые вопросы, где в наличии готовые варианты ответов;

б) по содержанию различают:

– основные вопросы, касающиеся непосредственно темы исследования;

– фильтрующие, разделяющие респондентов на тех, кого касается тема исследования, и тех, кого она не затрагивает.

Например, если на вопрос «Занимаетесь ли Вы спортом?», респондент отвечает «нет», а исследование посвящено спорту, то на дальнейшие вопросы он не отвечает, а при обработке результатов относится к той части, которую спорт не затрагивает;

– контрольные вопросы (проверочные к основным вопросам), сформулированные по-другому основные вопросы, используются для выявления искренности и добросовестности респондентов. Если контрольный вопрос не пройден, анкета не учитывается при обобщении данных. Сюда же относятся вопросы-ловушки, которые могут не затрагивать основную тему исследования, но также проверять искренность респондентов.

III. *Важная часть анкеты* – так называемая «паспортчик», выясняет социально-демографические характеристики респондентов: пол, возраст, семейное положение, образование и т. п.

Словарь социологических терминов

Альтернативная социология – направление в социологической теории, базирующееся на критике утилитарных, прагматических и потребительских ориентаций в господствующей общественной системе ценностей по отношению к природе. Предлагается «культурная революция» или «революция сознания», которая коренным образом должна изменить отношение общества к экологическим проблемам.

Амбивалентность (от греч. *amphi* – вокруг, с обеих сторон и от латин. *valentia* – сила) – двойственность переживаний, которая находит свое выражение в том, что один и тот же объект вызывает у человека одновременно два противоположных чувства, например удовольствие и недовольство, симпатию и антипатию.

Аномия (от фр. *anomie* и от греч. *anomos* – беззаконие) – термин, введенный Э. Дюркгеймом для описания состояния общества, характеризующееся распадом системы традиционных ценностей и норм, дезориентацией общества и лица, отсутствием четкой моральной регуляции поведения индивидов. Согласно Э. Дюркгейма, аномия является ненормальным социальным состоянием, которое возникает в результате перехода от механической солидарности традиционных обществ к органической солидарности индустриальных обществ.

Антропоцентризм (от греч. *atropos* – человек и *centron* – центр) – мысль и убеждение, что человек является центром Вселенной и конечной целью мироздания.

Бифуркация (от латин. *bifurcus* – раздвоенный) – термин современной инвайронментальной социологии, характеризующий глобальную надвигающуюся экологическую катастрофу; конец сосуществования человека, общества, с одной стороны, и природы – с другой; сопровождается гибелью человечества как такового.

Бихевиоризм (от англ. *behaviour* – поведение) – направление, которое признает определяющим механизмом социального поведения рефлекторную реакцию человеческого организма (физическую или вербальную) на раздражители

(стимулы) внешней среды по принципу «стимул–реакция». Основной постулат бихевиоризма располагаются в требовании описывать и анализировать только то в человеке, что непосредственно созерцается, то есть его поведение и поступки.

Власть – реальная возможность осуществлять свою волю в социальной жизни, навязывая ее, если это необходимо, другим людям. Н. Смелзер к этому определению добавил еще способность мобилизовать ресурсы для достижения поставленной цели.

Выборочная совокупность – вероятное количество элементов генеральной совокупности, отобранных по определенным правилам; микромодель генеральной совокупности, структура которой должна максимально совпадать со структурой генеральной совокупности по основным качественным характеристикам и контрольными признаками последней.

Генеральная совокупность – вся совокупность социальных объектов, которые являются предметом изучения в рамках, очерченных программой конкретного социологического исследования.

Географическое направление в социологии – концепция, представители которой считают, что общественное развитие зависит прежде всего от внешних географических факторов: климата, ландшафта, почв, рек, океанов и т. п.

Гипотеза в социологическом исследовании – научное предположение, которое выдвигают для возможного объяснения определенных социальных фактов, явлений и процессов, которое следует подтвердить или опровергнуть.

Государство – часть общества, которая обладает властью и силой, а также возможностью распределять общественные ресурсы и средства; это административные (исполнительно-распорядительные) органы, функционирующие на основе системы правовых норм.

Государство авторитарное – государство, в котором власть находится в руках монарха или диктатора, правят с помощью насилия.

Государство демократического представительства – государство, где народ на определенный срок делегирует свою власть избранным им личностям, которых нужно регулярно переизбирать.

Государство тоталитарное – государство, лидеры которого стремятся полного контроля над страной и ее народом, подавляя и контролируя все другие социальные институты общества вместе с первичными группами.

Групповой брак – брак между несколькими мужчинами и несколькими женщинами.

Девиантная культура (от латин. *deviatio* – отклонение) – разновидность субкультуры; присуща группам с социально отклоняющимся поведением (например, наркоманам и т. д.).

Девиация – поведение, которое рассматривают как отклонение от групповых норм и социальных правил.

Деполитизация – процесс ухода социальных групп и отдельных индивидов от участия в политической жизни и интереса к политике; сопровождается перемещением интересов в сферу частной жизни, быта, досуга и т. п.

Децентрация – определение постмодернизма, который означает разрушение одного из основополагающих принципов современной европейского культурного сознания с выдвиганием как одного центра или разума (рациоцентризм), или континента (европоцентризм), или идеи прогресса, способствует переходу человечества из низших на более совершенные и высшие ступени развития (футуроцентризм).

Детерменизм (от латин. *determinare* – определять) – совокупность представлений об определяющей роли какого-то определенного фактора в общественном развитии и обусловленность его действием всех социальных процессов. Географический детерменизм, например, – это признание зависимости общественного развития от географических факторов, технологический детерменизм основан на признании определяющей роли техники, культурный детерменизм – соответственно культуры в развитии человечества.

Дисперсность (от латин. *dispersus* – рассыпанный, разбросанный) – степень внутренней раздробленности объекта исследования (например, какой-то социальной общности вроде этноса).

Диспозиция личности (от латин. *dispositio* – расположение) – система или комплекс склонностей к определенному

восприятию условий деятельности и к определенному поведению в этих условиях. Высшие диспозиции – это концепция жизни и ценностные ориентации, общая направленность интересов личности; диспозиции среднего уровня – обобщенные установки на социальные объекты; диспозиции низшего уровня – ситуативные установки как склонности к восприятию и поведению в данных конкретных условиях, в определенной социальной среде.

Дисфункция (от латин. *dis* – отрицание и *functio* – исполнение) – нарушение или расстройство функций определенного социального института или социальной системы, преимущественно качественного характера.

Единицы анализа – элементы выборочной совокупности (респонденты или люди-носители определенной социальной проблемы), которые подлежат отбору и изучению в процессе конкретно-социологического исследования.

Идеальный тип – в учении М. Вебера умозрительная теоретическая конструкция, которая описывает определенное явление или процесс. Образуется выхватывание определенных аспектов явления или процесса и их обобщением в теоретическом понятии. «Идеальный» означает «чистый» или «абстрактный», такой, которого в действительности не существует. Идеальными типами, например, понятие «рыночная экономика», «церковь», «капитализм» и другие.

Идентификация (от латин. *identificare* – отождествлять) – социально-психологический процесс отождествления индивидом себя с другим человеком, социальной группой или сообществом, который помогает ему успешно овладевать различными видами социальной деятельности, приобретать определенные социальные роли и статусы, усваивать и превращать социальные нормы и ценности.

Инвайронментальная социология (от англ. *environment* – окружающая среда) – направление в социологической теории; целью которой является создание основы для синтеза предыдущих социологических теорий для объяснения новой социальной реальности, образовавшейся в результате экологического кризиса; разработка направления преобразований системы

ценностей современного общества и, соответственно, образцы экологически оправданного поведения.

Индивид – понятие, означающее конкретного человека, единичного представителя рода человеческого, когда необходимо подчеркнуть, что речь идет не обо всем человечестве вообще и не о любом человеке в нем.

Индивидуальность – то особое и специфическое, что отличает одного человека от других, включая его природные и социальные, физиологические и психические, унаследованные и приобретенные качества.

Инстинктивизм (от латин. *instictus* – побуждение, вдохновение) – направление в социологии, которое осуществляет попытку объяснения социальных явлений и процессов через обращение к биологической природе человека; указывает на врожденные инстинкты как на основной источник социального поведения.

Институционализация – пути регуляции человеческой деятельности, обеспечение организованности, упорядоченности, нормативности жизни общества и повышение его эффективности. В более узком смысле – это процесс создания социального института, замена спонтанного и экспериментального поведения предсказуемым поведением, которое ожидается, моделируется, регулируется путем определения и закрепления социальных норм, правил, статусов и ролей, приведение их в систему, способную действовать в направлении удовлетворения определенной общественной потребности.

Интегральная социология (от латин. *integer* – целый) – учение П. Сорокина, который считал, что социология должна охватывать все социальные аспекты культуры в широком смысле.

Интерес – осознание потребностей человека; имеет объективно-субъективную природу и вместе с потребностями составляет основу ценностного отношения личности к окружающему миру. В социологии используют прежде всего для исследования регуляторов социального поведения.

Интерииоризация (от латин. *internus* – внутренний) – формирование внутренней структуры человеческой психики,

процесс перевода элементов внешнего мира во внутреннее «я» личности. Результат интериоризации – сформированная индивидуальность.

Интерпретация понятий (от латин. *interpretatio* – посредничество) – процедура, предусмотренная методологической частью программы конкретно социологического исследования; заключается в уточнении соотношения тех элементов и свойств исследуемого явления, анализ которых может дать целостное представление о его фактическом состоянии, правильно объяснить причины возникновения и развития.

Инцест – обычай, запрещающий браки или половые связи между лицами, являющимися близкими, кровными родственниками.

Когнитариат (от англ. *cognition* – познание) – термин О. Тоффлера для определения нового класса в постиндустриальном обществе, который приходит на смену пролетариата индустриальных обществ; его основной характеристикой станет производство знаний и информации.

Когнитивный (от англ. *cognitive* – познавательный) – прилагательное, используется для определения познавательных процессов при характеристике уровней сознания.

Коллективное действие – любое совместное действие двух или большего количества людей. Согласно учению Г. Блумера, коллективное действие является центральной категорией социологии.

Коллективные представления – определение Э. Дюркгейма, означающее общие представления и соответствующие моральные установки, которые выполняют, роль объединяющей силы в обществе. Являются важными в простых традиционных обществах, где разделение труда недостаточно развито, в сложных обществах постепенно теряют свое значение.

Консенсус (от латин. *consensus* – согласие, единодушие) – термин, введенный О. Контом, означает согласованность действий основных социальных общностей и институтов общества.

Контркультура – культурная модель определенной социальной группы, противостоящей, то есть находится

в состоянии конфронтации с господствующей суперкультурой или субкультурой социальных сообществ.

Конфликт культурный (от латин. *conflictus* – столкновение) – столкновение ценностей контркультуры или девиантной культуры с господствующей суперкультурой или субкультурами социальных сообществ.

Конфликт политический – столкновение политических субъектов, интересы которых противоположны или не совпадают.

Конформизм (от латин. *conformis* – подобный) – состояние, предусматривает согласие индивидов с целями общества и применение ими законных средств их достижения.

Космополитизм культурный (от греч. *kosmopolites* – гражданин мира) – отказ от национальных традиций и культуры во имя абстрактного «единства рода человеческого».

Козволюция – определение инвайронментальной социологии, которая отражает оптимальное и гармоничное развитие, и сосуществование человечества и природы с уменьшением антропологической нагрузки на биосферу за счет совершенствования техники и технологий.

Культура (от латин. *cultura* – возделывание, почитание): а) в широком смысле слова – социальный механизм взаимодействия личности и социальной общности со средой обитания; охватывает совокупность средств, форм, образцов и ориентиров, генетически наследуются, а их воспроизводят люди в процессе совместной жизни и обеспечивают передачу опыта и развитие преобразующей деятельности; б) в узком смысле – система коллективно разделяемых ценностей, убеждений, образцов и норм поведения, присущих определенной социальной группе, сообществу и человечеству в целом.

Личность – устоявшийся комплекс качеств и свойств человека, которые приобретаются под влиянием соответствующей культуры общества и конкретных социальных групп и сообществ, к которым она принадлежит и в жизнедеятельности которых участвует. Термин «личность» служит для характеристики социального в человеке, а также меры ее субъектности.

Макросоциология (от греч. *makros* – большой) – отрасль социологического знания, связанная с большими моделями социальных структур и ориентирована на исследования масштабных социальных процессов, анализ больших социальных общностей и систем, таких, как общество, цивилизация и т. п.

Малая социальная группа – разновидность социальной группы, между всеми членами которой существуют непосредственные личностные контакты; ее представители обладают развитым чувством принадлежности к ней. Нижняя граница численности малой группы равна 2–3 (диады, триады), верхняя – нескольким десяткам людей, но не более 40.

Массовая культура – форма культуры, произведения которой стандартизируются и распространяются среди широкой публики без учета региональных, религиозных или классовых субкультур.

Матриархальная семейная система (от латин. *mater* – мать и от греч. *arhe* – власть) – та, в которой власть принадлежит женщине и матери.

Менеджмент (от англ. *management* – управление) – междисциплинарная наука, которая сочетает экономический, социальный, политический, организационный, правовой, психологический и другие подходы к управлению производством. Ставит целью сформулировать и применить на практике общие принципы управления, пригодные для любой человеческой организации.

Метод (от греч. *methodos* – путь к чему-то) – способ получения достоверных социологических знаний; совокупность применяемых приемов, процедур и операций для эмпирического и теоретического познания социальной реальности.

Метод квотной выборки – разновидность целенаправленного отбора единиц анализа с соблюдением квоты (например, пола, возраста, образования, уровня квалификации) и ее параметров (например, мужчины – женщины; молодые, средние и старшие возрастные группы; виды неоконченного и полученного образования; профессионально-квалификационные разряды).

Метод механической выборки – разновидность вероятностной (случайной) выборки; заключается в отборе из гене-

ральной совокупности единиц анализа через равные промежуточные шаги (например, каждый десятый из общего списка генеральной совокупности).

Механизмизм – направление в социальной теории, основывается на понятии механизма-системы. В соответствии с основными идеями механизма, работа механизма, как и общества в целом, обеспечивается функциональной специализацией его частей, а также их интеграцией в единое целое.

Микросоциология (от греч. *mikros* – малый) – область социологического знания, связанная с анализом повседневного взаимодействия между людьми, социальных процессов и явлений в относительно небольших социальных системах (например, семьи, малой социальной группе и т. д.).

Мобильность вертикальная (от латин. *mobilis* – подвижный, способный к быстрому передвижению) – изменение положения индивида, которое вызывает повышение или понижение его социального статуса.

Мобильность горизонтальная – изменение положения, не приводит к повышению или понижению социального статуса индивида.

Модернизация (от фр. *moderne* – современный) – сложная совокупность экономических, социальных, культурных, политических изменений, произошедших в обществе в связи с процессом индустриализации и усвоением научно-технических достижений.

Модернизм – течение в этносоциологии, представители которой связывают возникновение нации с модерновыми временами, то есть периодом, начатым Французской революцией 1789 г. в политике и индустриальной революцией в экономике.

Молодежь – социально-демографическое сообщество, которому присущи специфические физиологические, познавательные, психические, культурно-образовательные и т. п. особенности, характеризующие ее биосоциальное созревание как осуществление ее внутренних сущностных сил и социальных качеств.

Моногамия (от греч. *monos* – один и *gamos* – брак) – брак между одним мужчиной и одной женщиной.

Мотив – осознанная потребность личности в достижении определенных целей, желаемых условий деятельности, его отношение к интересам ценностных ориентаций и их оценка, связанные со стремлением реализовать их на практике; то, чем руководствуется человек в своих поступках (сознательно или бессознательно).

Наблюдение – метод целенаправленного, планомерного, определенным образом фиксированного восприятия исследуемого объекта; служит определенным познавательным целям; может подлежать контролю и проверке.

Нациогенез (от латин. *natio* – народ и греч. *genes* – происхождение) – процесс возникновения и развития наций.

Нация – этносоциальное сообщество со сложившимся устоявшимся самосознанием своей идентичности и самобытности; совокупность людей, объединенных общими культурными, политическими, социальными и экономическими интересами.

Нонконформизм – состояние, предусматривает несогласие индивидов с существующим строем, его ценностями и применения различных форм протеста против них и существующей системы.

Нормы социальные – основанные на ценностях правила поведения; ожидания и стандарты, регулирующие действия и поступки людей и общественную жизнь в целом, укрепляя стабильность и единство общества.

Нуклеарная семья – семейная структура, состоящая из взрослых родителей и детей, находящихся на их иждивении.

Обряды – совокупность символических стереотипных коллективных действий, воплощающих в себе те или иные социальные идеи, представления, нормы и ценности и вызывают определенные коллективные чувства.

Общество – система взаимосвязей и взаимоотношений между людьми, социальными группами, сообществами и социальными институтами. Согласно Н. Смелзеру, это объединение людей, которое имеет определенные географические границы, общую законодательную систему и определенную национальную (социокультурную) идентичность.

Объекты конкретно-социологического исследования – носители определенной социальной проблемы – люди, объединенные в социальные сообщества разного типа, социальные институты, а также их жизнедеятельность.

Открытые вопросы – форма вопросов при опросе, не имеют вариантов ответов, содержащихся в анкете. Основным принципом построения является формулировка вопроса и отвода специального места, в котором респондент пишет ответ собственноручно.

Отчуждения (от англ. *alienation*) – ощущение индивидом удаления, отделения от ситуации, группы или культуры. Как социологический термин использовался К. Марксом, который считал, что отношения производства при капитализме приводят к возникновению психологического эффекта отчуждения у рабочих. Употребляют его также и в других сферах общественной жизни, когда надо подчеркнуть оторванности, отстраненности человека от политики, процессов выработки и принятия решений, культурного наследия. Считается универсальным явлением в индустриальном и постиндустриальном обществах.

Отчуждения в сфере труда – состояние, описанное Н. Смелзером для характеристики эмоциональной сферы современного рабочего; заключается в чувстве бессилия, ощущении, что труд не имеет смысла, в отстранении или психологической невключенности в работу.

Парадигма (от греч. *paradeigma* – образец) – термин, введенный американским ученым Т. Куном, означает признанное всеми научное достижение и позицию, которые в течение определенного времени предоставляют ученым модель постановки проблем и их решения. Эта модель лежит в основе теорий, охватывает совокупность основных положений и принципов и специфический набор категорий и ее признает определенный круг ученых. Так, структурные парадигмы рассматривают организацию, функционирование и развитие общества как единого целого на макроуровне. Интерпретативные парадигмы, наоборот, рассматривают человеческое поведение на микроуровне.

Патриархальная семейная система (от греч. *pater* – отец и *arhe* – власть) – семья, в которой власть принадлежит мужу и отцу.

Плюрализм (от латин. *pluralis* – множественный) – один из принципов постмодернизма, согласно которому в мире существует множественность самостоятельных и независимых духовных сущностей, явлений и процессов, а в общественной жизни – множественность форм социального устройства, социальных групп и их интересов, многообразие социальных отношений и социальных институтов, ни один из которых не является центральным или доминирующим.

Позитивизм – термин, введенный О. Контом, это методологическая позиция в общественных науках вообще и социологии в частности, вытекающая из того общества и его закономерностей по аналогии с природой. Считает, что действительно научным является только такое знание, которое добыто точным использованием научного метода, через сбор и анализ эмпирических данных и последовательную проверку гипотез. Согласно ему, социология, как и другие социогуманитарные науки, должна быть построена по образцу естественных наук.

Полиандрия (от греч. *poly* – много и *aner* – человек, мужчина) – брак между одной женщиной и несколькими мужчинами.

Полигамия (от греч. *gamos* – брак) – брак между несколькими людьми (многоженство или многомужество).

Полигиния (от греч. *gune* – женщина) – брак между одним мужчиной и несколькими женщинами.

Полевое исследование – социологическое исследование, задача которого состоит в непосредственном и всестороннем изучении социального объекта в нормальных, естественных условиях в отличие от лабораторного исследования, которое происходит в искусственно созданных условиях.

Политическое движение – форма проявления политической активности человеческих масс; совместная деятельность объединений людей, которые различаются своими идейными принципами и доктринами, целями и способами их достижения, численностью и внутренней структурой, ролью

в политической жизни, степенью соответствия потребностям общественного развития и т. п.

Понимающая социология (от нем. *verstehen*) – направление, основанное М. Вебером, который считал, что понимание социального действия является основной задачей социологии. Социолог должен поставить себя на место других людей, чтобы понять смысл их действий, цель, которую они перед собой ставят. Понимание есть то, что отличает социологию от естественных наук.

Постиндустриальное общество – разработанная Д. Беллом концепция, согласно которой утверждается возникновение на основе современных индустриальных обществ общества нового типа. В этом обществе доминирующей станет сфера деятельности «белых воротничков» (то есть служащих и менеджеров), сформируется сплоченное статусно-дифференцированное общество, свободное от классовых конфликтов; основным капиталом станут знания и информация; человек станет основной целью развития, а ее самосовершенствование и саморазвитие – необходимым условием социального развития.

Постмодернизм – отражение структурно подобных явлений в общественной жизни и культуре современных высокоразвитых стран, порожденных новой социокультурной ситуацией последней четверти XX – начало XXI в. В центре этой ситуации является процесс формирования специфического, неизвестного ранее типа отношений между человеком и обществом, когда личностные черты становятся одной из доминант социального развития, а развитие человека оказывается источником глобальных экономических, политических, социальных, культурных трансформаций.

Потребности – необходимость человека в обеспечении своего существования и самосохранения; внутренние побуждения активности человека, характеристика объективного в личности.

Предмет социологического исследования – наиболее существенные свойства и отношения объекта, которые подлежат изучению с помощью социологических методов.

Примордиализм (от англ. *primordial* – первоначальный, исконный) – направление в этносоциологии, представители

которого придерживаются мнения о древности, извечность существования нации с архаических времен (например, нация римлян эпохи Античности).

Проблемная ситуация – в социологии, согласно теории В. Ядова, состояние «знание о незнании», то есть необходимость изучения какой-то области социальной жизни, в которой возникает нарушение ее нормального функционирования.

Просьюмер (от англ. *producer* – производитель; *consumer* – потребитель) – один из терминов постмодернизма, который означает современного человека в его новом качестве, одновременно и как производителя, и как потребителя.

Психологический эволюционизм – одно из течений социологического психологизма; рассматривает общество как этап космической эволюции, в которой каждый последующий этап аккумулирует достижения предыдущих и строится на них. Согласно взглядам Л. Уорда, высокой степенью эволюции является *социогения* (синтез всех природных сил). Она характеризуется целенаправленным и творческим началом, осознанным стремлением к прогрессу.

Психология толпы – одно из течений социологического психологизма, которое изучает поведение людей в больших группах и толпах. Поведение людей в толпе отличается от их поведения в нормальных условиях и может привести к взрывным и непредвиденным ситуациям. В ранних социологических трудах французского социолога Г. Лебона и современных теориях американского социолога Н. Смелзера и других поведение толпы рассматривается как потенциальная угроза нормальному социальному порядку.

Разделение труда – объективный процесс дифференциации общественного труда на отдельные виды, одновременное сосуществование их в общественном производстве.

Расово-антропологическая школа – одно из натуралистических, биологизаторских направлений социальной мысли; представители которого считают главной причиной развития общества – расовые особенности, а чистоту расы рассматривают как основную побуждающую силу цивилизации. В социологии это направление представлено работами А. Гобино.

Рационализация (от латин. *rationalis* – умный) – определение М. Вебера, которое характеризует переход от непроизвольных, субъективных традиционных способов поведения к организации деятельности согласно рационально установленным правилам.

Революция (от фр. *revolution*) – коренное качественное изменение, резкий скачкообразный переход от одного качественного состояния к другому. В социологии – коренной переворот в жизни общества, приводит к ликвидации отжившего общественного строя и утверждения нового.

Редукционизм (от латин. *reductio* – отвод, сведение к чему-либо) – объяснение многогранного феномена с помощью единого определяющего фактора. Например, психологический редукционизм – объяснение социальных феноменов с помощью только психологического фактора; марксизм является примером экономического редукционизма, поскольку в нем все многообразие социальных явлений и исторических изменений обусловлено влиянием экономических факторов.

Религиозность (от латин. *religio* – благочестие, святость) – характеристика сознания и поведения отдельных людей, их групп и сообществ, которые веруют в сверхъестественное и поклоняются ему. Характерным признаком религиозности является религиозная вера, включает в себя знания и принятия религиозных идей, представлений, догматов как истинных.

Религия – система верований, ритуалов и институтов, которая связывает людей в определенные социальные группы. Согласно Э. Дюркгейму, религия определяется через ее социальные функции: дисциплинарную (обеспечение порядка), цементирующую (обеспечение единства общества) и воспроизводящую (обеспечение культурного наследия).

Релятивизм культурный (от латин. *relativus* – относительный) – убеждение, что культуру можно понять только на основе анализа ее собственных ценностей, в ее собственном контексте.

Репрезентативность (от фр. *representatif* – представительный) – свойство выборки отражать характеристики изучаемой генеральной совокупности.

Ресоциализация – процесс усвоения новых социальных ролей и статусов, ценностей и знаний на каждом этапе жизни человека.

Респондент (от англ. *respond* – отвечать) – тот, кто отвечает на вопросы анкеты и тот, у кого берут интервью; эквивалент – тот, кого опрашивают.

Ролевые теории личности – социологическая концепция, базирующаяся на признании зависимости социальной роли человека как существа социального от ожиданий других людей, связанных с их пониманием социального статуса конкретной личности.

Санкции (от латин. *sanctio* – суровое постановление, предписание) – социальные награды и наказания, которые способствуют соблюдению норм.

Секта – религиозная организация, которая отвергает ценности остального общества и требует «обращения в свою веру», а также выполнение соответствующих ритуалов.

Секуляризация (от латин. *secularis* – светский) – процесс, при котором верования в сверхъестественное и связанные с ними ритуалы подвергаются сомнению, а институт религии теряет свое социальное влияние. Это также явления и процессы, которые характеризуются освобождением из-под контроля: а) духовенства как социальной группы, б) церкви как социального института, в) веры как морально-регулирующей силы.

Семья – институционализированное сообщество, основанное на основе брака и порожденной им общей правовой и моральной ответственности родителей за здоровье детей, их социализацию и воспитание.

Символический интеракционизм (от англ. *interaction* – взаимодействие) – направление социологии, которое сосредотачивается на изучении социальных взаимодействий (интеракций) в их символическом выражении (языке, жестах и т. д.). Выходит из позиции, что индивиды обращаются с вещами согласно их предназначения, которое эти вещи имеют, и предназначение вещей раскрывается в процессе социального взаимодействия. Возникает как альтернатива функционализма.

Смысл (от англ. *meaning* – смысл, значение) – категория символического интеракционизма. Согласно этой концепции, социальное взаимодействие является следствием смыслов, значений, которыми социальные актеры наделяют вещи и действия.

Социализация (от латин. *socialis* – общественный) – события формирования умений и социальных установок индивидов, соответствующих их социальным ролям; процесс становления личности, обучения и усвоения индивидом ценностей, норм, установок, образцов поведения, присущих определенному обществу, социальной общности, группе. Основные сферы социализации – семья, группы сверстников, институты воспитания и образования и т. д.

Социальная адаптация (от латин. *adaptatio* – приспособление) – приспособление индивида к условиям социального существования: политическая среда или место работы, или культурное пространство определенного общества.

Социальная гетерогенность (от греч. *heterogenes* – неоднородный по составу) – одна из возможных характеристик социальной системы или сообщества, а именно ее внутренняя неоднородность.

Социальная гомогенность (от греч. *homogenes* – однородность) – одна из возможных характеристик социальной системы или сообщества, а именно ее внутренняя целостность и однородность.

Социальная группа – совокупность людей, которые определенным образом взаимодействуют друг с другом, чувствуют свою принадлежность к группе и воспринимаются другими как члены данной группы.

Социальная дифференциация (от латин. *differentia* – различие) – расщепление, расчленение человеческой жизнедеятельности на множественные ограниченные пространства, мелкие занятия.

Социальная мобильность (от латин. *mobilis* – подвижный) – движение индивидов, а порой и групп, между различными позициями в иерархии социальной стратификации. Системное изучение социальной мобильности начал П. Сорокин. В современной социологии концепция социальной мобильности изу-

чает преимущественно классовые позиции в профессиональной структуре общества, движения между слоями социальной структуры (мобильность вертикальная и горизонтальная).

Социальная реформа (от латин. *reformare* – превращать) – политические и социальные решения, направленные на преодоление социальных конфликтов и проблем. В отличие от революций социальные реформы являются постепенными и последовательными изменениями внутри определенного социального строя, целью которых является его совершенствование.

Социальная роль – социальная функция, модель поведения, которую задает социальная позиция личности в системе общественных или межличностных взаимоотношений.

Социальная система (от греч. *systhema* – составленное из частей, соединенное в одно целое) – сложноорганизованное, упорядоченное, целостное образование, охватывающее отдельных индивидов и социальные общности, объединенные различными связями и взаимоотношениями, специфически социальными по своей природе.

Социальная солидарность (от фр. *solidarite* – единодушие, общность интересов) – связность или степень связанности, которая проявляется в обществе, социальной общности или группе. Термин введен Э. Дюркгеймом, который считал, что база социальной солидарности различна в простых и сложных обществах. В первых из них социальная солидарность основывается на отношениях рода, прямых связях и общих ценностях и является механической солидарностью. Органическая солидарность присуща сложным обществам и базируется на разделении труда и росте взаимозависимости членов общества.

Социальная стратификация (от латин. *stratum* – слой) – иерархически построенные структуры социального неравенства, которые существуют в каждом обществе. В разных обществах возможны различные формы социального неравенства: касты, сословия, классы. Факторами деления на страты могут быть прибыль, богатство, престиж, образование, профессия, возраст и т. п. Члены одной страты имеют, как правило, подобный образ жизни и могут осознавать свою принадлежность к ней.

Социальная структура (от латин. *structura* – строение) – относительно устойчивая и упорядоченная связь элементов общества, которыми выступают люди, социальные роли и статусы, социальные сообщества и институты. Элементы структуры взаимосвязаны и взаимодействуют, вступая в социальные отношения между собой.

Социальная эволюция (от латин. *evolutia* – развертывание) – перенос эволюционных принципов развития природы (борьбы за выживание и естественного отбора) на социальные процессы. Является основным положением учения Г. Спенсера, который считал, что в обществе, подобно как и в природе, развитие происходит от простых форм к сложным, различных, но связанных между собой.

Социальное действие – активность индивида (по М. Веберу), которая имеет для него определенный субъективный смысл и ориентирована на других. Вебер выделяет четыре типа социального действия: традиционный (определяется привычкой), аффективный (определяется эмоциями, чувствами), ценностно-рациональный (определяется ценностью, целью, принимается как данное), целерациональный (определяется использованием различных средств и возможным изменением целей для получения максимальной выгоды).

Социальное сообщество – реально существующая совокупность индивидов, пригодна для эмпирической фиксации, которая характеризуется относительной целостностью и способностью выступать как самостоятельный творческий субъект исторического и социального действия.

Социальные движения – разные формы коллективного действия, направленные на социальную реорганизацию; функционируют неформально, хотя некоторые из них могут впоследствии пройти процесс социализации. По Э. Гидденсу, можно выделить четыре основных типа социальных движений: демократические, экологические, рабочие, движения за мир. Некоторые исследователи добавляют к ним феминистические (то есть женские), религиозные (вроде исламской революции) и другие новые движения современности, возникшие сравнительно недавно.

Социальный дарвинизм – биологизаторские течения в социологии, которые пытаются свести законы развития общества к биологическим закономерностям естественного отбора, выживания наиболее приспособленных, к установкам теорий инстинкта, наследственности. Общество рассматривается как бесструктурная совокупность свойств или элементов, а эволюция – как процесс изменений, происходящий благодаря случайным вариациям.

Социальный институт (от латин. *institutum* – заведение) – устойчивый механизм самоорганизации общей социальной жизни людей, орган управления им.

Социальный прогресс (от латин. *progressus* – движение вперед) – свойство реальных процессов в обществе, заключается в восходящем движении от низшего к высшему, от менее совершенного к более совершенному, развития нового и передового.

Социальный процесс (от латин. *processus* – прохождение, продвижение) – последовательная смена состояний или движение элементов социальной системы и ее подсистем, любого социального объекта. Социальными процессами является разделение труда, образования политических партий, конкуренция и т. п. Для символического интеракционизма социальный процесс или социальный акт является взаимодействием индивидов в группе, сообществе или обществе и отождествляется с постоянными изменениями и развитием.

Социальный статус (от латин. *status* – состояние вообще, положение дел и т. п.) – позиция человека в обществе, связанная с определенными правилами и обязанностями; положение индивида и социальной группы по отношению к другим индивидам и группам, определяется по социально весомым для данной общественной системы признакам (образовательными, профессиональными и т. д.).

Социальный факт (от латин. *factum* – то, что является сделанным, совершенным) – единичное общественно значимое событие или определенная совокупность однородных событий, типичных для той или иной сферы общественной жизни или характерных для определенных социальных процессов.

Согласно Э. Дюркгейму, это элемент социальной реальности, его следует рассматривать как вещь; он существует независимо от субъекта и его надо изучать так же объективно и беспристрастно, как изучают вещь в естественных науках.

Социация – сознательное взаимодействие индивидов (определение Г. Зиммеля), которое охватывает социальные процессы (прежде всего взаимодействие личностей), социальные типы (людей с определенными социальными качествами, например, тип аристократа или отступника) и модели (расширение границ социальных групп с усилением проявления индивидуальности).

Социокультурные представления – первичные ориентации и регулятивы в пространстве культуры общества, социальных общностей и групп, которые формируются на основе повседневного опыта.

Социологизм – принцип специфичности и автономности социальной реальности, признание ее доминирования над отдельными индивидами.

Социология (от латин. *societas* – общество и от греч. *logos* – учение) – наука о становлении и функционировании социальных общностей, из которых состоит общество и между которыми образуются определенные социальные отношения и взаимодействие, а также о человеке социальном – создателе этих сообществ и главном субъекте исторического развития.

Союз-гезельшафт (от нем. *gesselschaft* – общество, ассоциация) – термины Ф. Тенниса, которые описывают два идеальных типа социальных отношений и связей. Сообщество гемайншафт – понятие, описывающее отношения, являющиеся произвольными, эмоциональными, связанными с социальным статусом лица, долговременными и органическими. Эти отношения характерны простым обществам. Союз-гезельшафт или общество – понятие, описывающее отношения, являющиеся индивидуалистическими, безличными, конкурентными и контрактными. Эти отношения присущи современным индустриальным обществам с хорошо развитым разделением труда.

Структурный функционализм – направление в социологии и антропологии, главная цель которого изучение

механизмов и структур, обеспечивающих целостность, стабильность и постоянство социальной системы. Различают два основных подхода: а) структурный, который идет от анализа различных структур к выявлению выполняемых ими функций; б) функциональный, когда определяется совокупность функциональных требований, а впоследствии выявляются различные структуры, которые эти функции выполняют.

Субкультура – культура определенной социальной общности, которая состоит из совокупности убеждений, ценностей, норм, образцов поведения, отличающих ее от культуры большинства членов общества.

Субъект политический – (от латин. *subjektum*) – отдельный человек, социальная общность или социальный институт, способные принимать политические решения, реализовывать их в политической практике или контролировать их реализацию, и способные отвечать за свои решения.

Суперкультура – культура созданная конкретным обществом, которая передается от поколения к поколению.

Теории референтной группы – концепции, возникающие вследствие кризиса макроструктурных представлений об обществе и неспособности сверхшироких социальных образований обеспечить комфортное самочувствие и существование личности, во всем их разнообразии. Под референтной группой в социологии понимается социальная группа, на которую индивид ориентирует свое поведение, к которой принадлежал в прошлом, принадлежит теперь и хотел бы принадлежать в будущем.

Теории социальной установки – концепции, согласно которым в основе человеческой деятельности лежат устойчивые склонности и наклонности, готовность индивида или социальной группы к действию, ориентированной на социально значимый объект. Эти концепции являются исходными в проведении прикладных эмпирических исследований, особенно при изучении общественного сознания вообще и общественного мнения в частности, различных видов социального поведения.

Теория конвергенции (от латин. *convergere* – приближаться, сходиться) – концепция, разработанная П. Сорокиным,

а также другими современными социологами. Центральная идея – возникновение в будущем новой цивилизации в результате сближения различных социальных систем (например, капитализма и социализма) при сохранении ею положительных черт и ценностей каждой из них.

Типы господства – по М. Веберу, легитимные формы властвования: а) легальное (базируется на признании законности используемых правил и норм); б) традиционное (базируется на установленной вере в святость традиций); в) харизматическое (базируется на преданности неординарным лицам вождей, героев и т. д.).

Универсалии культурные (от латин. *universalis* – всеобщий) – черты, присущие всем культурам.

Установка – общая ориентация человека на определенный социальный объект, предшествующая действиям и выражает склонность действовать определенным образом относительно данного объекта; вмещает в себя широкий спектр взаимодействия личности и социальной среды и проявляется на трех уровнях: когнитивном (познавательном), аффективном (эмоционально-чувственном) и поведенческом.

Феноменологическая социология (от греч. *phainomenon* – то, что является, явление) – направление в теоретической социологии, которое утверждает, что все знания являются социально созданным и ориентированным на определенные практические проблемы. Основной целью является анализ и описание повседневной жизни, хотя оно и воспринимается людьми как данное, надо показать, как оно создается. Это направление основано в трудах А. Шюца.

Формальная социология – направление в теоретической социологии, представители которого считают, что объектом анализа должна быть форма социальных отношений; изучает связи, которые отличаются по сути, но демонстрируют определенные формальные свойства.

Харизма – способность некоторых лидеров внушать своим последователям веру в их сверхчеловеческие способности.

Ценности – значимость явлений и предметов реальной действительности с точки зрения их соответствия или

несоответствия потребностям общества, социальных общностей и групп, личности; нравственные и эстетические требования, которые выработала общечеловеческая культура.

Церковь – религиозная организация и социальный институт, действующий в обществе и имеющий с ним тесную связь.

Человек – термин, который употребляют как родовое понятие, которое указывает на принадлежность к человеческому роду – высшей ступени развития живой природы на планете. Указывает на качественное отличие людей от животных и служит для характеристики всеобщих, присущих всем людям качеств и особенностей.

Чикагская школа – социологическая традиция университета Чикаго (США). Основные характерные черты: а) органическое сочетание эмпирических исследований с теоретическими обобщениями; б) выдвижение гипотез в рамках единой организованной и направленной на конкретные практические цели программы; в) разработка урбанистической социологии с исследованием специфических городских проблем, подчиненных идее установления социального контроля и согласия.

Эгалитарная семейная система (от фр. *egalite* – равенство) – система, в которой власть распределяется поровну между мужчиной и женщиной.

Экзогамия (от греч. *exo* – снаружи, вне и *gamos* – брак) – правила, которые требуют, чтобы люди заключали браки с теми, кто не входит в определенные группы.

Эксперимент (от латин. *experimentum* – попытка, опыт) – один из методов получения социологической информации о количественных и качественных изменениях показателей деятельности и поведения объекта в результате воздействия на него определенных факторов (переменных), которыми можно управлять и которые можно контролировать.

Элита (от фр. *elite* – лучший) – согласно некоторым социологическим теориям (например, В. Парето), это необходимая составляющая социальной структуры, высший привилегированный слой, осуществляющий функции управления, развития культуры и т. п.

Элитарная культура – форма культуры, которая охватывает изящные искусства, музыку, литературу и предназначена для высших слоев общества (в отличие от народной культуры).

Эмпирическая социология (от греч. *empirio* – опыт) – составная социологии, основанная на конкретных исследованиях социальных фактов.

Эндогамия (от греч. *endon* – внутри) – правила, которые требуют, чтобы браки заключались внутри определенных групп.

Этногенез (от греч. *ethnos* – группа, племя, народ и *genesis* – происхождение) – процесс возникновения и развития этнических сообществ.

Этнос – стойкая совокупность людей, родственных между собой, характеризуется этноисторическим происхождением (этногенезом), совместными, относительно стабильными особенностями языка и культуры, а также осознанием своего единства и отличия от других подобных образований (самосознанием), зафиксированным в самоназвании (этнониме).

Этноцентризм культурный – размещение определенной этнической, национальной культуры в центре социокультурного пространства; суждения о других культурах с позиции превосходства своей собственной культуры.

Язык – система взаимосвязей и общения между людьми, осуществляемых на основе звуков и символов, имеющих условные, но структурно обоснованные значения; форма накопления, сохранения и передачи человеческого опыта.

Навчальне видання

КРАВЧУК Ольга Юріївна

СОЦІОЛОГІЯ

**Конспект лекцій
для студентів технічних спеціальностей**

(українською та російською мовами)

Навчальний посібник

Коректор – О. Г. Костенко

Верстка – Ю. С. Семенченко

Підписано до друку 15.05.2020 р. Формат 60х84/16.
Папір офсетний. Гарнітура Times New Roman. Цифровий друк.
Умовно-друк. арк. 9,53. Наклад 100. Замовлення № 1709-2019.
Ціна договірна. Віддруковано з готового оригінал-макета.

Видавець і виготовлювач
Національний університет кораблебудування імені адмірала Макарова
просп. Героїв України, 9, м. Миколаїв, 54025
E-mail: publishing@nuos.mk.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 6402 від 19.09.2018 р.

Віддруковано в друкарні Видавничий дім «Гельветика»
73034, м. Херсон, вул. Паровозна, 46-а
Телефони +38 (0552) 39 95 80, +38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08
E-mail: mailbox@helvetica.com.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 6424 від 04.10.2018 р.